

מוסריות
שיקום הטוב המשותף בעידן מפולג

יונתן זקס

מוסריות

שיקום הטוב המשותף בעידן מפולג

מאנגלית: צור ארליך

Jonathan Sacks
Morality: Restoring the Common Good in Divided Times

יונתן זקס
מוסריות: שיקום הטוב המשותף בעידן מפולג

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת משנה ומגיהה: אפרת גרוס
עריכה לשונית: דוד ברוקנר
עימוד: רינה בן גל
תמונת עטיפה: אליהו משגב

© כל הזכויות שמורות לעזבונו של הרב יונתן זקס ז"ל, 2022
© כל הזכויות בעברית שמורות להוצאת קורן ירושלים, 2022

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
maggid@korenpub.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשרד או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-332-9 ISBN

נדפס בישראל 2022 Printed in Israel

לעילוי נשמת

ר' פינחס יוסף בן ר' אברהם ז"ל

נלב"ע ט"ז בכסלו תשנ"ט

ר' שמעון אברהם בן שבתאי ז"ל

נלב"ע י"ט באלול תשס"ד

ר' יהודה דוד בן פינחס יוסף ז"ל

נלב"ע י"ב בתמוז תשס"ג

תהיה נשמתן צרורה בצדור החיים

”וְרֵאָה בָּנִים לְבָנֶיךָ שְׁלוֹם עַל יִשְׂרָאֵל” (תהלים קכח, ו)

לזכר סבינו

חנה ויוסף ישפה, מונטריאול

נסיה וצבי דב קרוניץ, מונטריאול

יוטא (מגדה) ויוסף שטיינלוף, מונטריאול

שרה רחל (ריניי) וישעיה מאיר שפיטצער, וינה

לנכדינו

נעה, ארי, אלישע, גדליה, זאב,
אריאלה, נתן, טליה ונועם

הַמְלֵאךְ הַגָּאֵל אֶתִּי מִפְּלֶרַע
יְבַרְךָ אֶת הַנְּעָרִים
וַיִּקְרָא בָהֶם שְׁמֵי וַיִּשֶׂם אֲבֹתַי אֲבֹדָהִם וַיִּצְחָק
וַיִּדְגּוּ לְרֵב בְּקִרְבַּי הָאָרֶץ
(בראשית מו, טז)

מפי עליון תבורכו

תוכן עניינים

י"א	פתח דבר
1	מבוא – שינוי אקלים תרבותי

חלק ראשון – העצמי הבודד

25	פרק א	בדידות
39	פרק ב	גבולות העזרה העצמית
51	פרק ג	המדריה האי-חברתית
65	פרק ד	המשפחה השברירית

חלק שני – השלכות: השוק והמדינה

81	פרק ה	מ"אנחנו" ל"אני"
93	פרק ו	המוסר מוסר מהשווקים
109	פרק ז	שוק האושר
125	פרק ח	דמוקרטיה בסכנה
137	פרק ט	הפוליטיקה של הזהות
151	פרק י	זמן ותוצאות

חלק שלישי – העודנו יכולים לחשוב ביחד?

171	פרק יא	פוסט־אמת
183	פרק יב	מרחבים בטוחים
197	פרק יג	שני סוגי מחלוקת
209	פרק יד	קורבניות
221	פרק טו	שובו של הביוש הפומבי
229	פרק טז	מותה של הציוויליות

חלק רביעי – להיות אדם

245	פרק יז	כבוד האדם
259	פרק יח	משמעות
273	פרק יט	למה מוסר?
285	פרק כ	איזה מוסר?
301	פרק כא	דת

חלק חמישי – הדרך קדימה

321	פרק כב	המוסר חשוב
335	פרק כג	מ"אני" ל"אנחנו"
353	אחרית דבר	
359	הערות	
382	על אודות המחבר	

פתח דבר

המסע שהוביל אל הספר הזה החל לפני יותר מחמישים שנה. אף כי רוב חיי הבוגרים אני משמש מנהיג דתי, אהבתי הראשונה, שנים לפני שהחלטתי להיות לרב, הייתה פילוסופיה של המוסר, שלמדתי בשתי אוניברסיטאות, קיימברידג' וגם אוקספורד. זכיתי, באורח נדיר עד למאוד, שמנחיי הקרובים היו שלושה ממאורות הדור בפילוסופיה. המתרגל שלי בשנה השלישית לתואר הראשון היה רוג'ר סקרוטון. מנחה הדוקטורט שלי בקיימברידג' היה ברנרד ויליאמס, ובאוקספורד פיליפה פוט.

הם היו נהדרים. אך לא כזה היה מצבה של פילוסופיית המוסר. היא הייתה פיקחית אבל לא חכמה. א' ג' אייר לימדנו, בפרק מפורסם ב'לשון, אמת ולוגיקה, שהשיפוט המוסרי אינו ניתן לאימות ולכן הוא חסר משמעות, ביטוי רגשי גרידא. פילוסוף אחר הודיענו שהאתיקה עניינה המצאה של טוב ורע. ההשקפה הפופולרית גרסה כי המוסריות היא סובייקטיבית או יחסית; והפילוסופיה האקדמית בת הזמן אוששה זאת רובה ככולה. ג'יימס ק' וילסון, איש מדע המדינה הדגול מהרווארד, גילה בשעה שלימד שיעור על גרמניה הנאצית שאין בקרב תלמידיו הסכמה כוללת כי מחוללי השואה ביצעו זוועה מוסרית. "זה תלוי בנקודת המבט שלך", אמר לו אחד הסטודנטים.¹

שלושת מוריי הנזכרים ידעו כולם כי משהו השתבש כאן. שזו תפיסה שטחית, חובבנית וחסרת אחריות. כל אחד מהם מצא מוצא ממנה, אף כי נדרש לכך זמן. ברנרד ויליאמס אמר לי ב-1970 שהוא אינו יודע כיצד לכתוב פילוסופיה של המוסר; עד מהרה התאושש וב-1971 כבר הופיע ספרו הראשון, ששמו כשמו של ספר זה, 'מוסריות'. אני החלטתי בינתיים כי המקום הטוב ביותר להתחיל בו את החיפוש נמצא במסורת שלי, מסורת היהדות, המקיימת שיחה רצופה-כמעט על מהות החברה הטובה עוד מעת שאברהם נצטווה להורות לילדיו את "דֶרֶךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט" (בראשית יח, יט).

היו גם אחרים שהבחינו בשיבוש. פיליפ ריף כתב כי "התרבות היא שם אחר למערך של מניעים המופנים מן העצמי כלפי חוץ, כלפי אותן תכליות קהילתיות שרק בהן יכול הפרט לממש את עצמו ולהגיע לידי סיפוק", ושמערך זה ננטש כיום באופן שיטתי מתוך רדיפת מה שהוא כינה "ניצחון התרפויטי"². ג'ואן דידיון כתבה בספרה 'האלבום הלבן': "בעולם שבו כל מה שלימדתי נתפס עתה כשגוי, קשה לי להגן על הרעיון הבסיסי שצריך לקיים הבטחות"³.

משכנע מכולם, בעיניי, היה אלסדייר מקינטאיר בספרו המעולה 'מעבר למידה הטובה'. הוא טען שם כי אף על פי ש"אנו ממשכים להשתמש בהרכה ממילות המפתח" של המוסריות, "איבדנו – במידה רבה, אם לא לחלוטין – את ההבנה, התיאורטית והמעשית גם יחד, או במילים אחרות את המוסר". נותרו לנו רק "רסיסים של מערכת מושגים" של מה שהיה פעם תפיסה לכידה של העולם ומקומנו בתוכו. הוא חותם את ספרו באזהרה מפני ה"תקופות הקרבות ובאות של ברבריות ואפילה"⁴. למרות הפסימיות הזאת של הספר, הוא החזיר אותי אל הפילוסופיה של המוסר. מקינטאיר הוא מן המשפיעים הגדולים ביותר על חיי, אף כי שורר בינינו הבדל מתבקש: כיהודי, אני סולד מפסימיזם.⁵ אני מעדיף את התקווה.

אהבו את רעכם. אהבו את הגר. שמעו את שוועתו של מי שאין לו שומעים. חלצו את העני מעוניו. דאגו כי כל אדם יזכה לכבוד אדם.

עודדו את מי שיש לו יותר מכפי צורכו לחלוק את ברכתו עם מי שחי במחסור. האכילו את הרעב, שכנו את חסר הבית, ורפאו את החולה בגופו ובנפשו. הילחמו בעוול, יהיו עושי וקורבנותיו אשר יהיו. ועשו דברים אלה מפני שאנו בני האדם מקושרים בכרית של אחווה אנושית, ברית של בני ובנות כל הצבעים והתרבויות, המעמדות והאמונות. אלה הם עקרונות מוסריים, לא כלכליים או פוליטיים. עניינם הוא המצפון, לא ההון או השלטון. אבל בלעדיהם, החופש לא ישרוד. לקיומה של חירות אין די בשוק החופשי ובמדינה הדמוקרטית-ליברלית, כי לא על האינטרס האישי לברו תחיה החירות. חברות שבסיסן הוא האני אחת דינן לגווע. אכן ח'לדון הראה זאת במאה ה־14, ג'מבטיסטה ויקו במאה ה־18, וברטרנד ראסל במאה העשרים. חברות שבסיסן הוא הזולת הן אלו השורדות. מוסר איננו אופציה. הוא הכרחי.

* * *

הנה מבנה הספר. בחלק הראשון, "העצמי הבודד", אני בוחן את השפעת המעבר מ"אני" ל"אנחנו" על אושרו ורווחתו של הפרט. אדבר על הברידות, על ההדרגה המוגזמת של העזרה העצמית, על השפעתה של המדיה החברתית ועל התמוטטותה החלקית של המשפחה. החלק השני, "השלכות", מראה כיצד השפיע אובדן המוסריות המשותפת לרעה על השוק ועל המדינה. חטיבה זאת מתחילה בפרק "מ'אנחנו' ל'אני'", הסוקר בתמצית את תולדות צמיחתו של האינדיבידואליזם. היא נחתמת בפרק ושמו "זמן והשלכות", המנסה להסביר מדוע הכרעות הנראות הגיוניות בטווח הקצר עלולות להיות הרות אסון לטווח הארוך.

החלק השלישי, "העודנו יכולים לחשוב ביחד?", עוסק באובדן המחירף של הכבוד לאמת ולנימוסים בשיח הציבורי. יש קושי גובר לדבר ולהקשיב מעבר למתרסים. האם האמת עוד נחשבת לערך בעולם הפוליטי? האם המאמץ המשותף לבקש את האמת עודנו תכליתן של

האוניברסיטאות? איך השפיעה המדיה החברתית על הטון והתוכן של יחסינו עם הזולת? מה מחולל כל זה לאמון, שהינו תנאי הכרחי לקיומה של חברה טובה?

בחלק הרביעי, "להיות אדם", אני מתבונן בקשר בין מוסר, כבוד האדם וחיים של משמעות. אני בודק גם מדוע המוסר נחוץ, מהן הצורות שעשויות להיות לו, ומה טיב הזיקה בינו לבין הדת. לבסוף, בחלק החמישי, "הדרך קדימה", אני מציג את ה"אני מאמין" שלי באשר לחשיבותו של המוסר, ומציע דרכים לחיזוקו בידינו בעתיד.

* * *

הספר הזה דן בכוחו של ה"אנחנו", ולעונג לי לספר שצורתו נתגבשה בשלושה מפגשים עם קבוצות מרשימות.

הראשון היה הטקס שבו קיבלתי את פרס טמפלטון ב־2016.⁶ זו הייתה הפעם הראשונה שהצגתי את הטיעון שלי בעניין מיקור-החוזן של המוסר. זה היה ערב בלתי-נשכח, ואני מודה למשפחת טמפלטון על הפרס, על האירוע ועל העבודה הנפלאה שהיא עושה באמצעות קרן ג'ון טמפלטון. התעצבתי מאוד על מותו של ד"ר ג'ון (ג'ק) טמפלטון שנה קודם לכן, ושוב על כי אשתו ד"ר ג'וזפין (פינה) הלכה לעולמה זמן קצר לפני שיכולתי לשלוח לה טיוטה של ספר זה. אני מתגעגע אל שניהם. הם היו אנשים נהדרים, שחייהם נישאו על כנפיהם של אידיאלים נאצלים. אני מודה לבנותיהם, הית'ר טמפלטון דיל וג'ניפר טמפלטון סימפסון, על ידידותן ועל עבודתן המעולה – ולכל אנשי קרן ג'ון טמפלטון, המממנת מחקר עתיר חזון בנושא השפעתם של האלטרואיזם ושל רגשות חיוביים כגון שמחה, תקווה וסליחה על החברה ועל בריאות הגוף והנפש.

האירוע השני היה הרצאת טד שלי בוונקובר שבקנדה באפריל 2017.⁷ זו הייתה הפעם הראשונה שנשאתי הרצאת טד רשמית, וזה היה הנאום המלחיץ ביותר שנאמתי מימי. אוצר טד כריס אנדרסון וצוותו העלו את עולם תקשורת הרעיונות אל מישור חדש, ועצם

השהייה בחברתם עוררה בי פחד – והשראה. היות שהם המאזינים הטובים בעולם, הם מוציאים מהמרצים שלהם את המיטב שבהם. נושא הוועידה ב־2017 היה "אתה העתידי", וטענתי הייתה שלמען "אתה" העתידי עלינו לחזק את ה"אנחנו" העתידי. אמרתי שאנו חיים בעידן שיש בו יותר מדי "אני" ופחות מדי "אנחנו". דיברתי על ה"אנחנו" של מערכות היחסים, "אנחנו" של הזהות ו"אנחנו" של האחריות, והצעתי לערוך בתודעתנו מעין "חפש והחלף" של מעבדי תמלילים. בכל פעם שאנו נתקלים במילה "עצמי", עלינו להחליף אותה במילה "זולת". וכך, במקום עזרה עצמית, נדבר על עזרה לזולת; ובמקום הערכה עצמית – הערכת הזולת. דבר זה, טענתי, יחולל בנו תמורה, ומתוך כך יתחיל לחולל תמורה בעולם.

השלישי היה סדרת משדרי רדיו בת חמישה פרקים, 'מוסר במאה ה־21', שיצאתי בספטמבר 2018 לערוץ רדיו 4 של ביי־בי־סי.⁸ תמיד אהבתי לעבוד עם הביי־בי־סי. זה יותר משלושים שנה שאני מגיש פינות 'מחשבה ליום' בתוכנית 'היום' ברדיו 4, וזה שנה שאני מפיק מדי שנה תוכניות טלוויזיה לערוץ ביי־בי־סי 1. דת ואתיקה הן תחומי עיסוק מרכזיים בשירות השידור הציבורי, שהוא ממעצביה הראשיים של התרבות בבריטניה, ויש לקוות שיישאר כאלו. חשיבות תפקיד זה של הביי־בי־סי גדלה אף יותר כעת, כאשר המדיה המקוונת מוצפת במידע בלתי־מבוקר, שלא תמיד קל להבחין בו בין אמת, טעות והולכת שולל. הכנת הסדרה הייתה לי אפוא לעונג, וביתר שאת בזכות מעורבותם הפעילה של עורכת הסדרה ואחראית תוכניות הדת והאתיקה כריסטין מורגן ושל מפיק הסדרה דן טייירני. דומני כי מעולם לא נהנית כל כך מהכנת משדר.

אחד־עשר המומחים שראיינתי במשדרים, מבריטניה, ארה"ב וקנדה, היו מעולים, כפי שציפיתי שיהיו. ואלה הם: ניק בוס־טרום, פרופסור לאתיקה יישומית באוניברסיטת אוקספורד; דייוויד ברוקס, סופר ובעל טור בניו־יורק טיימס; מלינדה גייטס, נדבנית ויו"ר־שותפה בקרן ביל ומלינדה גייטס; ג'ונתן היידט, פרופסור למנהיגות אתית באוניברסיטת ניו־יורק; נורינה הרץ, פרופסור כבוד ב"אוניברסיטי קולג'"

בלונדון; ג'ורדן פיטרסון, פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטת טורונטו; סטיבן פינקר, פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטת הרווארד; מייקל סנדל, פרופסור לפילוסופיה מדינית באוניברסיטת הרווארד; מוסטפה סולימאן, מייסד-שותף ויו"ר מחלקת האינטליגנציה המלאכותית היישומית ב'דיף מיינד'; וג'ין טווינג', פרופסור לפסיכולוגיה באוניברסיטת סן-דייגו סטייט. השפעתם על מחשבותיי ניכרת לאורך ספר זה. חשוב לא פחות מכך העידוד שקיבלתי כאשר למדתי את כתביהם, חלקם על פני שנים רבות, וגיליתי שאני לא לבד.

אבל הכוכבים של הסדרה היו בלי ספק התלמידים מארבעה בתי ספר תיכוניים שהצטרפו אליי באולפן לדון בדברי המומחים שלנו. הם באו מתיכון מנצ'סטר לבנות, מחט"ב ותיכון מנצ'סטר לבנים, מבית הספר גרייבני בטוטינג ומבית הספר קווינס בבושי. הם היו נבונים וסקרנים, והיו להם די ביטחון עצמי לערער לעיתים על דעתם של המומחים – וחוש הומור מענג. כמעט כל מי שחווה באוזניי את דעתו על התוכניות ציין אותם לשבח, והם מעוררים תקווה גדולה לעתיד. יכולתי לשער מראש שכתביב ספר המבקש להשיב ל"אנחנו" את כבודו האבוד תתגלה כמפעל התובע שיתוף פעולה רב. אך לא העליתי על דעתי עד כמה יהיה הדבר נכון. תודתי נתונה ממעמקי ליבי לעורכי, איאן מטקלף, ולצוות בהוצאת הורד. מעולם לא נערכתי באורח כה יסודי; איאן צלל לכל שורה בכל עמוד בכל טיטה, בדריכות ביקורתית ותעוזת ליבון שלא פגשתי עד אז. הדברים הטובים בספר הזה הם, בדרך כלל, פרי ידיו. לי יש לייחס את הטעויות והתקלות. זו הייתה חברותא אמיתית.

כתמיד, לואיז גרינברג, הסוכנת הספרותית שלי, האמינה בי יותר מכפי הראוי לי. לואיז הפיקה את דריסת הרגל הראשונה שלי בעולם השידור, בסדרת הרצאות ריית על "התמדת האמונה"⁹. עזרתה והבנתה היו הפעם יוצאי דופן. עוד אני מודה לג'סטין מקלאן ולדייג'יי קולינס, לדיין איוון בינסטוק ולדייוויד פריי, על הערותיהם המאירות והמועילות על הספר.

בממד ה"אנחנו" בחיי המקצועיים התברכתי בצוות הטוב בעולם:

ג'ואנה בנארוש, דן סאקר ודבי אייפילד, ההופכים לי את הרצוי לאפשרי. הם מיוחדים לא רק במסירותם המוחלטת, במקצוענותם ובהתלהבותם, אלא גם באמות המידה המוסריות הגבוהות שלהם. הם מקפידים שהדברים הנכונים ייעשו בדרך הנכונה. הם חיים לאורם של ערכי הנאמנות, היושרה, האחריות והענווה, ובזכותם נעשיתי אדם טוב יותר. דן ערך חלק נכבד מהתחקיר לספר זה, והציע הצעות רבות של מהות ושל צורה.

האדם החשוב בחיי הוא רעייתי איליין. השנה אנו חוגגים את חתונת הזהב שלנו. בהרצאת הטד שלי ניסיתי להסביר מה משך אותי אל איליין כשהכרנו: היותה שונה ממני תכלית שוני. אני עמלתי על דיפלומה בספקנות עצמית ובחרדה קיומית. היא קרנה שמחה. מכאן צמחה התיאוריה שלי, שהיא תמצית הספר: **האנשים שאינם כמונו הם המצמיחים אותנו.**

הקדשתי את הספר לנכדיי. למען עתידם כתבתי אותו.

מבוא

שינוי אקלים תרבותי

חברה חופשית היא הישג מוסרי. במערב, לאורך חמישים השנים האחרונות, אמת זאת נשכחה, נזנחה או הוכחשה. ומשום כך, הדמוקרטיה הליברלית נמצאת היום בסכנה.

לקיומו של חופש חברתי אין די בכלכלת שוק ובמדינה דמוקרטית־ליברלית. דרוש לו רכיב שלישי: מוסר, דאגה לטובתם של אחרים, מחויבות פעילה לצדק ולחמלה, נכונות לשאול לא רק מה נכון וטוב לי אלא גם מה נכון וטוב לכולנו־ביחד. עניינו הוא "לנו", לא "לי"; "אנחנו", לא "אני".

אם נתמקד ב"אני" ונאבד את ה"אנחנו", אם נפעל על פי האינטרס העצמי בלי מחויבות לטוב המשותף, אם נתמקד בהערכה העצמית ונאבד את האכפתיות לזולת, נאבד הרבה יותר מכך. אומות יחדלו להיות חברות ויהיו לאוסף של קבוצות־זהות. נאבד את הרגשת האחריות המשותפת שלנו, ובמקומה נגלה תרבות של תחרות בהתקרבנות. בעידן של אפשרויות חסרות תקדים, אנשים ירגישו פגיעים ובודדים.

השוק יהיה חסר רחמים. הפוליטיקה תהיה מוליכת שולל, פלגנית, מסוכסכת וקיצונית. אנשים ירגישו חרדה, אי־ודאות, פחד, תוקפנות, ערעור, ניתוק וניכור. הם יתרכזו בקידום עצמי במקום בדבר האחד שייתן להם אושר ב־קיימא: שיפור חייהם של אחרים. הם יהיו, בהשוואה לבני הדורות הקודמים, עשירים בכסף אך מרוששים רגשית. החופש עצמו יהיה נתון לאיום מן הימין הקיצוני ומן השמאל הקיצוני: הראשון חולם על תור זהב שלא היה מעולם, והאחר על אוטופיה שלעולם לא תהיה.

הדמוקרטיה הליברלית נתונה בסיכון בכריטניה, באירופה ובארצות הברית. וכך גם כל מה שהדמוקרטיות מייצגות – החופש, כבוד האדם, החמלה והזכויות. החברות המתקדמות ביותר בהיסטוריה מבחינה טכנולוגית שכחו רק את זאת: איננו מכונות, אלא אנשים, ואנשים שורדים על ידי כך שהם דואגים זה לזה ולא רק מתחרים זה בזה. כלכלת השוק והפוליטיקה הליברלית ייכשלו אם לא תבצר אותן הכרה מוסרית המציבה במקום הראשון את האנושיות המשותפת לנו. הפערים הכלכליים יגדלו. הפוליטיקה תמשיך לאכזב אותנו. תבוא גאות של כעס וטינה, והניסיון ההיסטורי לימדנו כי זהו אות של סכנה לעתיד החופש.

אנו חווים עכשיו את מקבילתו התרבותית של שינוי אקלים. רק אם נכיר בכך נבין את הדברים המוזרים הקורים במאה ה־21 בתחומי הפוליטיקה והכלכלה, את הידרדרות אמות המידה הציבוריות של האמת ושל השיח, ואת האיום על חופש הדיבור באוניברסיטאות בכריטניה ובאמריקה. שינוי זה הוא גם תשתית של תופעות אישיות יותר כגון בדידות, דיכאון ושימוש בסמים. כל הדברים הללו קשורים זה לזה. זיהוי הבעיה הוא הצעד הראשון לפתרונה.

* * *

אזהרות בדבר האיום על הדמוקרטיה הליברלית נשמעות היום מפני מנהיגים פוליטיים. ב־8 בנובמבר 2019, במלאות שלושים שנה לנפילת חומת ברלין, הזהירה קנצלרית גרמניה אנגלה מרקל כי "הערכים

שאיروפה מיוסדת עליהם – חופש, דמוקרטיה, שוויון, שלטון החוק, זכויות האדם – אינם מובנים מאליהם בשום אופן". ימים אחדים קודם לכן אמר נשיא צרפת עמנואל מקרון כי אנו חווים "מוות מוחי של נאט"ו". אירופה, אמה, ניצבת "על פי תהום". סמוך לאחר מכן, ב-13 בנובמבר, דיברה בלונדון הילרי קלינטון על חברות הפרלמנט העוזבות את הפוליטיקה בגלל איומים וגידופים שהן מקבלות מקיצונים. בריטניה, הזהירה, נמצאת אולי "בדרך אל הסמכותנות, שהיא הדרך לפשיזם"¹. אישוש לחרדות אלו בא מפיו של נשיא רוסיה ולדימיר פוטין ביוני 2019, שהצהיר כי "הליברליזם מיושן"². ימינו אינם זמנים נורמליים. לפני שלושים שנה, עם התמוטטות הקומוניזם וקץ המלחמה הקרה, נראה היה כי המערב נמצא בסיפור אחר לגמרי. קראו לו "קץ ההיסטוריה", ודומה היה שהשוק החופשי והדמוקרטיה הליברלית יכבשו את העולם בקלות ובהדרגה. בכל מקום חשקו הכול בעושר שהשוק מייצר ובחופש שהליברליזם מקנה. לזמן מה נראו הדברים כתחזית סבירה. אך כיום נראה המערב בעיני יריביו תשוש ושחוק, חלוש וקרוע.

קשה שלא להרגיש בשנים האחרונות כי דברים מוזרים וחסרי תקדים קורים. העולם לא התנהל בנחת במסלולו המורגל. הזירה הבינ-לאומית נותרה בלי שיווי משקל מאז 11 בספטמבר 2001. הכלכלה הגלובלית טרם התגבשה מאז הלם המשבר של 2007-2008. הזינוק בהתמכרויות לסמים ולמשככי כאבים בארה"ב ובבריטניה מלמד שבחיהם של רבים לא הכול כשורה. הטון בדיון הציבורי, בפוליטיקה ובאקדמיה כאחד, נעשה זועם ומתנגח משהיה. השתנות עמוקה ומערערת מתחוללת במאה שלנו, אך קשה לשים את האצבע על מוקדה. בעידן של עודף מידע, כאשר החדשות המציפות אותנו מגיעות בפרוסות דקות ומנותקות ובמקטעי-קול קצוצים למשעי, גוברת אצלנו התחושה שאיננו יודעים היכן אנחנו. מכאן עלולות להתפתח תחושות של אין-אונים, חרדה ופחד, ותשוקה נואשת למצוא אנשים שיגשרו לנו על הפער.

* * *

אחד התסמינים החשובים של תמורה תרבותית זו הוא שינוי פני של הפוליטיקה. מאז משאל העם על הברקזיט, ההפרדות מהאיחוד האירופי, ב-2016, החיים הפוליטיים בבריטניה מכווצים רוב הזמן לכדי פארסה כושלת של התנגחות בין הכן והלא, בין הקשה לרך, בין ההסכם לאין-הסכם. הממשלה מתקשה להציג חזית אחידה, ואילו מפלגת האופוזיציה הראשית מפגינה חוסר רצון או חוסר יכולת להתעמת עם הנוכחות המתועדת של האנטישמיות בשורותיה. שתי התופעות הללו מגלמות נקודות שפל חדשות בהיסטוריה הפוליטית של בריטניה מאז מלחמת העולם השנייה.

במערב אירופה התאפיינה התקופה במהומות אלימות: בצרפת, בגרמניה, באיטליה, בספרד ובשוודיה. משקיף ותיק על הפוליטיקה הצרפתית, העיתונאי הבריטי ג'ון ליצ'פילד, כתב על מהומות "האפודים הצהובים" בפריז ב-2018-2019 כי מימיו לא ראה "הרס ודוני רב כל כך... כזאת שנאה אקראית והיסטרית המופנית לא רק אל השוטרים אלא גם אל קודשיה של הרפובליקה הצרפתית כגון שער הניצחון". ההשתוללות, אמר, "הייתה יותר ממחאה אלימה, יותר ממהומות; היא הגיעה לכדי התקוממות ואפילו אל סף מלחמת אזרחים".³

שלושים סופרים, היסטוריונים וחתני פרס נובל, בהם סיימון שאמה, איאן מקיואן וסלמן רושדי, פרסמו בינואר 2019 מנשר המזהיר כי "אירופה כרעיון מתמוטטת לנגד עינינו". הם דיברו על "הכוחות הפופוליסטיים השוטפים על פני היבשת". האידיאל האירופי, אמרו, "נותר כיום הכוח היחיד שביכולתו להדוף את סימניה החדשים של הטוטליטריות המקימה לתחייה מצוקות ישנות מתקופות אפלות".⁴

בארצות הברית הבחירות לנשיאות ב-2016 היו מן המקוטבות ביותר הזכורות. על פי סקר רויטרס/איפסוס, 15 אחוזים מהאמריקנים הפסיקו לדבר עם קרוב משפחה או חבר קרוב בגלל הבחירות. שני הצדדים נקטו דמוניזציה. זו הייתה דוגמה מובהקת לסוג הפוליטיקה שהמזרחן המנוח ברנרד לואיס תמצת במילים "אני צודק. אתה טועה. לך לעזאזל". כעבור שנתיים וחצי כתבה ב'וול סטריט ג'ורנל' פגי נונאן, מן הרהוטות בפרשנים הפוליטיים בארה"ב, כי "אנשים גאים עכשיו

במרירות שלהם". הקיטוב, כתבה, מזין את עצמו, ומחריף עוד ועוד: "אמריקה אינה מפחיתה את מספר הבודדים, הכועסים והמנוכרים, אלא מייצרת עוד ועוד שכמותם מדי יום".⁵

מונח אחד חוזר וצף בתיאורים רבים של הפוליטיקה החדשה: פופוליזם. המונח אינו קל להגדרה, ולפעמים הוא נשלף כלאחר יד, כעלבון ולא כתיאור מדויק. ועדיין אפשר לומר שבדרך כלל משמש המונח לתיאור צורת-פוליטיקה המתרחשת כאשר אנשים מתרשמים כי נוצרים פערים בלתי-מתקבלים על הדעת בעושר ובהזדמנויות, כשהם מזהים מתקפה על הערכים שלהם מצד אוונגרד פנימי או מצד גורמים מבחוץ, כשהם מרגישים שהאליטות הממסדיות פועלות נגדם ולא למענם, והממשלה אינה נותנת מענה לבעיותיהם. הדבר יוצר רצון במנהיגים חזקים, ואדישות-מה כלפי ההליך הדמוקרטי. מחקר משנת 2017 על עליית הפופוליזם במדינות מפותחות גדולות הראה ששיעור ההצבעה למפלגות פופוליסטיות נמצא בשיא שלא הגיע אליו מאז שנות השלושים, בעקבות עלייה חדה שהחלה ב-2013.⁶

ברחבי העולם המערבי צנח האמון במוסדות הציבוריים ובמנהיגים, הקיצוניות הפוליטית גברה, והממשלות לא הצליחו לתת מענה לבעיות יסוד כגון שינוי האקלים ותחלואי הכלכלה הגלובלית. תופעה חדשה צצה: "פוליטיקת הזהויות" – דהיינו פעילות פוליטית המתמקדת לא באומה כמכלול אלא בסדרה של מיעוטים מגדירי-עצמם, המעוררת עליה פוליטיקת-נגד פופוליסטית בשמה של אוכלוסיית הרוב המותקפת והנרצת המרגישה שהאליטות מרחיקות אותה ומתעלמות ממנה מרוב דאגה למיעוטים.

בתוך כך ניזוקו עקרונות היסוד של השיח הפוליטי, עד כדי קריסת האמון ההדדי. השימוש המניפולטיבי במדיה החברתית, הסילופים שזכו לכינויים "פוסט אמת", "עובדות אלטרנטיביות" ו"חדשות כזב", וכריית הנתונים האישיים למטרות שאין הם מיועדים להן – כל אלה מובילים להתפשטותה של ציניות כלפי התהליך הפוליטי. עצם ריבויים של ספרים בעלי כותרות כגון "המוות המוזר של אירופה", "כיצד גוועות דמוקרטיות", "נסיגת הליברליזם המערבי"

או "התאבדות המערב" מלמד כי פרשנים רבים מאוד הגיעו למסקנה שהחירות עצמה, כפי שהכרנוה במאות הקודמות, מצויה בסכנה. "דה-מורליזציה, דקדנס, לדול דמוגרפי, דיס-אינטגרציה, דיס-פונקציונליות, דעיכה" – במילות ד' אלו מתאר עורך הפייננשל טיימס לשעבר ביל אָמוט את מצבו של המערב היום בעיניהם של בני-מערב רבים כמו גם בעיניהם של בוזי-המערב.⁷ או כמו הבדיחה היהודית הידועה על מברק שהגיע: "תתחילו לדאוג. פרטים בהמשך".

* * *

סדרה נוספת של תופעות נוגעת לאושר האישי, או ליתר דיוק להיעדרו. רמת החיים של רובנו במערב הגיעה לגבהים שאבותינו לא שיערו. יש לנו גישה לסחורות מכל מקום בעולם כמעט, והן משונעות עד פתח ביתנו. יש לנו מבחר רחב מאי-פעם, אנו יכולים בקלות לנסוע להנאתנו ברחבי תבל, ואנו נהנים מחופש אישי רב מזה שהיה בכל דור מן הדורות. האינטרנט והרשתות החברתיות הביאו את העולם אלינו, ואותנו אל העולם. אנו מחזיקים בכף ידנו עוצמת-חישוב רבה מזו שנמצאה במכונים מדעיים שלמים אך לפני חמישים שנה. מעולם לא הייתה לנו גישה נרחבת כל כך לידע. מעולם לא היה לנו מגע מידי יותר עם אנשים מסביב לעולם. מבחינות רבות, זהו עולם שאבותינו יכלו רק לחלום עליו. עוני, רעב, בערות, מות ילדים, כל אלה הופחתו בהצלחה מסחררת. תוחלת החיים גדלה במאה האחרונה בשנתיים-שלוש מדי עשור. למראית עין, לא יכולנו להיות במצב טוב מזה.

אך יש סימנים המלמדים שלא כך הוא. למשל, בארה"ב מתו מצריכת יתר של סמים בשנת 2017 יותר מ-70,200 איש – כפליים מהשיעור השנתי עשור קודם לכן, ופי שלושה מכפי שהיה עוד עשור לאחור. בתחום הזה אמריקה מובילה בעולם. שיעורי המוות ממנת יתר גבוהים שם כמעט פי ארבעה מאלו שב-17 מדינות עשירות אחרות, ולראשונה זה שנים רבות תוחלת החיים בארה"ב יורדת. האלכוהול הורג יותר אנשים, ויותר צעירים, מבעבר. שיעורי ההתאבדות עלו בשליש במהלך פחות מעשרים שנה.

בבריטניה דוח משנת 2018 חשף כי מספר בני החמישים ומעלה שטופלו בבתי חולים בגלל מנת יתר של סם עלה פי ארבעה ויותר בתוך עשור אחד: מ-1,380 ל-7,800. החדשות הטובות הן ירידה בת 6 אחוזים במספר הצעירים שנוקקו לטיפול. ועדיין, לשימוש בסמים בקרב מבוגרים יש השפעה על האוכלוסייה הצעירה משום שילדים קטנים רבים מגויסים בידי כנופיות סמים להפצת קוקאין והראין.⁸ שימוש בסמים נקשר תכופות בתופעה רווחת יותר, דיכאון, ושיעור הדיכאון בקרב מתבגרים אמריקנים עולה אף הוא במהירות. בסקר עדכני של מכון פיו אמרו 70 אחוז מהנשאלים בני ה-13 עד 17 כי חרדה ודיכאון הם בעיות רציניות בקרב בני גילם. כשנתבקשו לדרג את צרותיו של דורם, דירגו הפרעות אלו בראש.⁹ 13 אחוז מהמתבגרים האמריקנים אמרו, בסקר משנת 2013, כי הם חוו בשנה החולפת לפחות מקרה אחד של דיכאון קשה, לעומת 8 אחוזים רק עשור אחד קודם לכן: עלייה בת 59 אחוז.¹⁰ מעבר לאוקיינוס, דוח של האגודה למען הילד בבריטניה משנת 2018 העלה נתון מבהיל ולפיו 20 אחוז מבנות ה-14 בבריטניה פגעו בעצמן במכוון בשנה החולפת.¹¹ ג'ין טווינג', ממשתתפות סדרת הרדיו שלי בבי-בי-סי על מוסר, כתבה ב-2018 מחקר מקיף על דור ה-i, כפי שהיא מכנה את ילידי 1995 ואילך. היא מתעדת בו עלייה דרמטית בשיעור ההתאבדויות, ניסיונות ההתאבדות ומחלות הדיכאון בקרב בני-עשרה אמריקנים, לצד צניחה דרמטית לא פחות בשביעות-הרצון מהחיים על פי דיווח עצמי. דומה כי זהו דור חרד מאוד; בני דור ה-i, היא אומרת, "מבוהלים, אולי אפילו מבוועתים". הם "בה־פֶּעַת הדור הבטוח ביותר מבחינה פיזית, והשברירי ביותר מבחינה נפשית".¹²

מציאות זו היא תעלומה – ויותר מכך. היא מעוררת שאלות יסוד על מגמת פניו של המערב הדמוקרטי-ליברלי בעל כלכלת השוק. ניצחנו כנראה בקרב על החיים ועל החירות, אבל בקשת האושר עדיין חומקת מידנו. אנו ממשיכים לרדוף אחריו, אבל הוא רץ מהר מאיתנו.

* * *

ממד שלישי בתעוקת זמננו נוגע לכלכלת האי-שוויון. הדוגמה הבולטת ביותר היא הפער המתרחב בהתמדה בין שכר המנהלים לשכר היתר. כך, למשל, בשנת 2018 השתכר מנכ"ל דיסני, בוב אייגה, סך 65.6 מיליון דולר. הדבר הכעיס את אביגיל דיסני, נכדתו של רוי ונכדניתו של וולט דיסני. היא כינתה זאת "חוסר הגינות עירום". שכר זה היה גדול פי 1,424 מהשכר החציוני של עובדי דיסני. הגיע הזמן, אמרה, "להתריע באוזני האנשים והנשים המובילים אותנו... על הנכונות שלנו להניח לאנשים עמלים לצלול לעומק שעה שהמנהלים הבכירים לוקחים לביתם סכומי כסף שערורייתיים". היא יודעת, הוסיפה, שאין לצפות מדירקטוריונים לפעול בכיוון זה, מפני שהם "כמעט תמיד מורכבים ממנכ"לים, מנכ"לים לשעבר ואנשים המשתוקקים להיות מנכ"לים"¹³. מגמה זו, שבלטה לעין בימי המשבר הפיננסי של 2007-2008, מתקיימת זה שנים רבות. בשנת 1965 עמד יחס המשכורות בין מנהלים בכירים לעובדים מהשורה בארה"ב על 20:1. כיום היחס הוא 1:14.312¹⁴. הדבר היה צורם פחות לו היו מנהלים אלה יזמים שהקימו עסק במו ידיהם, סיכנו את כספם והשקיעו את חסכונותיהם. אך הם אינם כאלה. הם מסכנים רק את כספם של בעלי המניות ואת עתידם של עובדיהם. קשה להימלט מהמסקנה שאליטה קטנה של מנהלים, חברי דירקטוריונים ובעלי אחזקות גדולות הרשו לדבר לקרות במקום שתתקיים חלוקה הוגנת יותר של רווחי החברה.

אך עניין זה הוא רק חלק מבעיה נרחבת הרבה יותר: הנתק בין הכלכלה לחברה, שגדל ככל שהייצור והסחר נעשו גלובליים. בכלכלה מקומית הצמיחה מביאה בדרך כלל ברכה למדינה כולה, אף כי הרווחים אינם מחולקים בשווה. לא כך הוא כאשר אפשר להוציא את הייצור במיקור-חוץ למדינות באזור אחר בעולם שהשכר בהן נמוך כגון דרום-מזרח אסיה. הדבר גורם תכופות לריכוז הפעילות הכלכלית במערב לאזורי סחר אורבניים; אזורים עצומים, כגון אזורי מכרות וייצור לשעבר, נותרים טרף לנחשלות ולקיפוח, עם שיעורים גבוהים של אבטלה, שימוש בסמים ופשע, הון חברתי נמוך, בתי ספר חלשים, ומיעוט הזדמנויות לילדים הגדלים בהם.

אפילו קליפורניה, פסגת החלום האמריקני בשנות השישים, סובלת. היא מתמודדת כיום עם משבר חריף של חוסר בית: אף כי מתגוררת בה שמינית מאוכלוסיית ארה"ב, נמצאים בה רבע מחסרי-הבית. שורר בה ריבוד כלכלי קיצוני: עשירי-על מעמק הסיליקון ומתעשיית הבידור, מעמד ביניים של פקידי מדינה, אקדמאים ואנשי תקשורת, ובתחתית מצויים אלה שג'רלד בייקר מה'טיימס' הלונדוני מכנה "עבדים מודרניים", שיש להם "מעט נכסים, שום חלק משלהם בכלכלה, והודות למחירי הדיור הבלתי אפשריים, ניידות מוגבלת".¹⁵ האוטופיה הייתה לדיסטופיה.

כלכלן קרן המטבע הבינלאומית לשעבר רגוראם רג'אן טוען בספרו 'העמוד השלישי' (2019) כי רשתות הקשרים, היחסים, הערכים והנורמות, הקושרות אותנו איש לזולתו, נקרעות לגזרים בידי החדשנות הטכנולוגית. התוצאה היא האי־נחת החברתית, האלימות והפופולזם שעניינו ראות. רג'אן גורס כי השווקים צריכים לשוב ולכונן את זיקתם אל רשת היחסים האנושיים ולהיעשות לכלכליים־חברתיים, כלומר לדאוג לא רק לרווחים אלא גם להשלכות החברתיות.

לשימוש הגובר בבינה מלאכותית תהיה השפעה רבה על התעסוקה. ההערכות הערכניות מדברות על פגיעה ב־20 עד 50 אחוז מהמשרות. איננו יודעים אם מספר שווה של מקומות עבודה ייווצר, או שהאבטלה תעלה, או שהמערכת תתאים את עצמה בדרך זו או אחרת כגון קיצור יום העבודה. אך כלכלות המערב נמצאות על סיפה של תמורה רבת, שיסודה בהתפתחויות הטכנולוגיות. טיפשי יהיה לחשוב שצמיחה כלכלית יכולה להתקיים לעצמה, כפעולה מופשטת של מירוב רווחים, בלי שתינתן הדעת על בני האדם ועל הקהילות שהם חיים בהן.

* * *

תופעה רביעית היא המתקפה נגד חופש הדיבור המתחוללת באוניברסיטאות בבריטניה ובצפון אמריקה, ובאשפתה חיצים כגון מושגי המרחב הבטוח, אזהרות הטריגר, המיקרו־אגרסיות ותרבות הביטולים, שנועדו כולם להגביל או לאסור ביטוי רגשות העלולים

לפגוע בכמה סטודנטים, גם אם האיסור פוגע ברבים אחרים. שלטון האספסוף דוחק עוד ועוד מפניו את מה שנחשב עד כה למשימתה המקודשת של האוניברסיטה – החיפוש המשותף אחר האמת. הרעיון שהשקפות מסוימות, ואנשים המחזיקים בהן, צריכים להיות מושקטים רק מפני שהם עשויים להרגיז מישהו – רעיון שקנה אחיזה בחוגים אקדמיים רבים כיום – הוא מזעזע. זוהי האי־סובלנות החדשה.

במהלך שנת 2019 נדהמתי לראות כיצד נשללת מאחד ממשתתפי סדרת הרדיו שלי על מוסר, הפסיכולוג הקנדי ג'ורדן פיטרסון, מלגת מחקר בבית הספר לתיאולוגיה באוניברסיטת קיימברידג', משום שצולם ליד אדם שלבש חולצה עם הדפס מעליב. פיטרסון לא נראה מתייחס למסר שעל החולצה, ודאי לא מאמץ אותו; הצילום נעשה אחרי הרצאה, מאות אנשים שילמו כדי להצטלם איתו, והוא הקדיש לכל אחד מהם רק כמה שניות. האם, תהיתי, יש בבית הספר לתיאולוגיה מקום לערכים כגון אמונה, אמת, צדק, נדיבות וסליחה? האם מוסד נוצרי זה שמע על המימרה "אל תשפטו פן תישפטו"? האם אברהם, משה, עמוס או ירמיהו, שחלקו איש איש על החוכמה-המקובלת של תקופתו, היו מצליחים להשמיע את קולם בעולם של צנזורה מצמיתה כל כך? זו רק דוגמה אחת לבעיה נרחבת הרבה יותר. בתחקיר מגזין 'סֵפִיִקֵד' משנת 2017 נמצא כי מתוך 115 האוניברסיטאות ואיגודי הסטודנטים בבריטניה, 63.5 אחוז מגבילים "באופן חמור" את חופש הדיבור, ועוד 30 אחוז "מגבילים במידת מה". פעיל זכויות האדם וחופש הדיבור פיטר טאצ'ל אמר על ממצאי התחקיר: "האוניברסיטאות היו מבצרים של דיבור חופשי ודיון פתוח. כפי שמראה דוח זה, הן מסייגות כיום את הדיבור החופשי בעוד ועוד גדרות וגדרים, כדי כך שהוא חדל להיות חופשי".¹⁶

דוח של מכון המחקר הבריטי 'פוליסי אקסצ'יינג' מנובמבר 2019 הראה כי רוב הסטודנטים תמכו בחרם על ג'ורדן פיטרסון (41 אחוז) ועל הפמיניסטית ז'רמן גריר (44 אחוז) אשר ביקורה באוניברסיטה הקים עליו מחאה על רקע היותה "טרנספובית" כביכול. כ־40 אחוז מהסטודנטים דיווחו שחשו אי־נוחות לכטא בקול דעות מנוגדות

לאילו של סטודנטים אחרים. הדוח הזהיר כי במקום שהאוניברסיטאות
בבריטניה תהיינה "מרחבים של דיון רציני וגילוי חופשי", הן "מוחנקות
בתרבות של קונפורמיות"¹⁷.

אף כי על גבי הקשת הפוליטית מצויים סטודנטים ואוניברסיטאות
אלה בקצה אחד, ונשיא רוסיה ולדימיר פוטין בקצה האחר, דומה כי
הם מתקרבים להשקפתו כי הליברליזם – שחופש הביטוי הוא מעמודי
התווך שלו – התיישן. רק מי שאין לו ידע היסטורי על מה שהתחולל
באוניברסיטאות בצרפת ובגרמניה בשנות העשרים והשלושים של
המאה הקודמת לא יבין כי זהו צעד ראשון בשביל היורד תהומה.

ציד המכשפות בקמפוסים הוא רק תופעה אחת מתוך פקעת של
תופעות חדשות השוחקות את הסובלנות ואת האמת. לנגד עינינו קמו
הביוש הפומבי ומשפטי השדה, עתה באמצעות קמפינים בתקשורת
החברתית. ישנו הפוסט־אמת, המונח שקנה לו שביתה בימי מערכת
הבחירות לנשיאות ארה"ב ב־2016, ואותת כי הדבקות בעובדות פחותה
במעלתה מתמרון הלכי הרוח. הנימוס הבסיסי נעלם מהשיח הציבורי.
התקשורת החברתית נתנה לכל אדם קול, אך תכופות זהו קול צרחה.
כל אלה מערערים את תחושת השייכות לקהילה אחת, מבקשת דעת,
שחבריה נוהגים כבוד זה בזה.

* * *

כל התופעות הללו, ועוד אחרות שאדון בהן בספר, מצטרפות יחדיו לא
במקרה. אלו הן תוצאות מרובות של תמורת־יסוד יחידה באתוס של
המערב. לשינוי האקלים יש גורמים רבים ותסמינים רבים: גזי חממה,
פליטות גז רעיל, אובדן יערות הגשם, עליית פני הים, המסת הקרחונים
וכיפות הקרח בקטבים, התרבות אירועי מזג אוויר קיצוני, היכחדות
מיני בעלי חיים וצמחים וסכנת הכחדה למינים רבים נוספים. תופעות
אלו, שונות ככל שתהיינה, שייכות כולן לתופעה אחת: ההתחממות
הגלובלית.

על אותה דרך, הפוליטיקה הפלגנית, הכלכלה נטולת ההוגנות,
אובדן הפתיחות באוניברסיטאות והעלייה בריכאון ובשימוש בסמים

כולן תוצאה של מה שאני מכנה שינוי האקלים התרבותי. אלו הן ההשלכות ארוכות הטווח של ניסוי חסר תקדים שתפס אחיזה ברחבי המערב לפני כיוכל שנים: **המעבר מ"אנחנו" ל"אני"**.

בכל הארצות ובכל התרבויות יש שלושה מוסדות בסיסיים. ישנה **הכלכלה**, שעניינה יצירת העושר וחלוקתו. ישנה **המדינה**, שעניינה הלגיטימציה של הכוח וחלוקתו. וישנה **מערכת המוסר**, שהיא קולה של החברה בתוך היחיד; ה"אנחנו" בתוך ה"אני"; הטוב המשותף אשר מגביל את המרוץ שלנו אחר הרווח האישי ומכוון אותו. זהו הקול האומר "לא" ל"אני" היחיד למען ה"אנחנו" הקיבוצי. יש הקוראים לו מצפון. פרויד קרא לו סופר-אגו, על-אני. אחרים מדברים על מנהג ומסורת ומתכוונים אליו. ועוד אחרים קוראים לו החוק הטבעי. אנשים רבים במערב דיברו עליו כ"רצון האל" ו"דבר האל".

המוסר, יהיה מקורו אשר יהיה, הוא המאפשר לנו להסתדר זה עם זה בלי להזדקק עד אין-קץ לכלכלה או לפוליטיקה. לפעמים אנו רוצים לגרום לאחרים לעשות דבר מה שאנו רוצים או צריכים שהם יעשו. אנחנו יכולים לשלם להם כדי שיעשו זאת: זוהי הכלכלה. אנחנו יכולים גם להכריחם לעשות זאת: זאת הפוליטיקה, המדינה. אבל אנחנו יכולים גם לשכנע אותם לעשות זאת כי הם ואנחנו שייכים לאותה מסגרת של ערכים ואחריות, כללים וקודים, סייגים ומנהגים, מידות-טובות ומגבלות. זהו המוסר.

המוסר הוא אשר מרחיב את מבטנו אל מעבר לעצמי ולחשקיו. הוא מעמיד אותנו בתוך סדר חברתי משותף. המוסר נסב תמיד על גוף ראשון רבים. "החברה", אמר השופט הבריטי הברון פטריק דוולין, "משמעה קהילה של תפיסות; בלי תפיסות משותפות לגבי פוליטיקה, ערכי מוסר ואתיקה, שום חברה אינה יכולה להתקיים"¹⁸. **החברה מושתתת על מוסר משותף**. אף כי ניטשה ערער על השקפה זאת עוד בשנות השמונים של המאה ה-19, היא הוסיפה למשול בדעת הקהל עד שנות השישים של המאה העשרים. להיות חלק מהחברה פירושו היה להיות מְחַבֵּרֵת, להפנים את הנורמות של האנשים שסביבך, לפעול למען טובתם של אחרים ולא רק למען טובתך שלך. ההנחה הייתה

שתנאי לכך שאדם יהיה הוא-עצמו הוא שהוא יהיה חלק מדבר גדול ממנו.

המוסר משיג דבר הקרוב לגדר נס, דבר חיוני להצלחתה וחירותה של האנושות. הוא יוצר אמון. אם אנו שייכים לאותה קהילת מוסר, אנו יכולים לפעול יחד בלי לחשוש כל הזמן מפני אלימות, בגידה, ניצול או מרמה. ככל שקשרי הקהילה איתנים כן חזק כוחו של האמון – וכן גדולים ההישגים שאנו יכולים להגיע אליהם יחד.

הכלכלן פרידריך האייק היטיב לנסח זאת. "אנו מבינים איש את רעהו ומסתדרים איש עם רעהו", כתב, "אנו יכולים לפעול בהצלחה לפי תוכניותינו, שכן רוב האנשים הנמנים עם הציביליזציה שלנו פועלים בדרך כלל בהתאם לדפוסי התנהגות לא-מודעים" שהם "פרי הרגלים ומסורות מקובלים". בלי הרגלים אלה של הלב ושל המעשה, היו הרברים שאנו יכולים לעשות יחד מוגבלים עד מאוד. החופש, הוא כותב, מעולם לא פעל "בלי אמונות מוסריות מושרשות כהלכה", ו"אפשר להסתפק במזער הכפייה בלבד רק במקום שבו אפשר לצפות מאנשים שיקבלו על עצמם בדרך כלל לנהוג לפי עקרונות מסוימים".¹⁹ המוסר חיוני לחופש. לכך כיוון ג'ון לוק כאשר הנגיד בין החירות, החופש לעשות את הראוי, לבין ההפקרות, החופש לעשות את המתחשק. לכך אותת גם אדם סמית כאשר, לפני שכתב את 'עושר העמים', כתב את 'תיאוריה של הרגשות המוסריים'. על כך דיבר גם ג'ורג' וושינגטון כשאמר, "את זכויות האדם אפשר להבטיח רק בתוך עם בעל מידות טובות"; ובנג'מין פרנקלין כשאמר "רק עם בעל מידות טובות מסוגל לחופש"; ותומס ג'פרסון, באומרו "אומה, באשר היא קְבֵרָה, יוצרת אדם מוסרי, וכל אחד מבני האומה אחראי באופן אישי לקְבֵרָה שלו". אם יאבד המוסר, לא ירחק היום ותאבד החירות.

כך מקובל היה לאורך מאות שנים. איך השתנה הדבר? תחילה ברעיונות מופשטים למדי. לאורך מאות שנים התפתחה הגות על טבע היחיד והעצמי, החל מימי הרפורמציה במאה ה-16, המשך בנאורות של המאה ה-18, וכלה בשיא ברדיקליות בת המאה ה-19 של קיוקגור וניטשה. אחר כך, משנות השלושים עד שנות השישים של המאה

העשרים, פעלו האקזיסטנציאליסטים בצרפת והאמוטיביסטים בבריטניה ובארה"ב. הללו טענו כי אין בנמצא מערכת מוסר אובייקטיבית, אלא רק בחירות פרטיות המבוססות על רגשות סובייקטיביים. ועדיין רעיונות חדשים אלה לא עקרו את ההנחה שהחברה בנויה על יסודות של מוסר משותף.

משנות השישים ואילך, זה השתנה. ראשונה באה המהפכה הליברלית: אין זה מתפקידו של החוק לאכוף מוסר משותף. המוסר פינה את מקומו לאוטונומיה, שבה המגבלה היחידה היא לא להזיק לאחרים. בשלב הבא, בשנות השמונים, באה המהפכה הכלכלית: התערבות המדינה במשק צריכה להיות מזערית. ואז, בשנות התשעים ובקצב גובר במאה הנוכחית, באה המהפכה הטכנולוגית: האינטרנט, המחשבים הניידים, הסמארטפונים, והשפעתם הרבה על הכלכלה הגלובלית ועל אופן התקשורת שלנו עם הזולת. המדיה החברתית, במיוחד, שינתה את טבעו של המפגש הבין-אישי.

המשותף לכל ההתפתחויות הללו, שהן נוטות להציב בלב חיי המוסר לא את החברה אלא את העצמי. אין הכוונה חלילה שהאנשים נעשו לא מוסריים או א-מוסריים. ברור שלא. אנחנו מתחשבים באחרים. אנחנו מתנדבים. אנחנו נותנים צדקה. אנחנו מבטאים חמלה. אנחנו בעלי חוש מוסרי. אבל אוצר המילים המוסרי שלנו הפך למצבור של מושגים ורעיונות חדשים: אוטונומיה, אינדיבידואליות, אותנטיות, ביטוי עצמי, מימוש עצמי, הערכה עצמית.

לגוגל יש כלי חיפוש, Ngram, המודד את תכיפות היקרותן של מילים מבוקשות בטקסטים שהודפסו בתקופה היסטורית נתונה. בבדיקה בכלי זה מצאנו כי מילים שהיו שכיחות בעבר נעשו נדירות יותר מאז שנות השישים; בפרט המילים "כבוד", "סמכות", "חובה", "ראוי" ו"מצפון". הצניחה העיקרית אירעה בין השנים 1960 ו-2000; מאז, כמה מן המילים התאוששו מעט. אך במקביל חלו שינויי מגמה נוספים, דרמטיים פחות. המילה remorse נדחקה מפני המילה regret; שתי המילים מובנן "חרטה", אך הראשונה מבטאת תחושת חטא ורצון בכפרה והשנייה מבטאת צער פשוט יותר על שאדם לא עשה אחרת.

המילה "בושה" נעשתה נפוצה יותר מהמילה "אשמה". אחד הממצאים המאלפים היה שבעוד הדיבור על "אחריות" נותר יציב פחות או יותר, נסיקה חדה נרשמה מאז 1960 בשימוש במילה "זכויות". אנחנו עדיין חושבים על מוסר, אבל מהססים לבטא אשמה, אחריות או רצון בכפרה.

* * *

התהליך הזה, בחלקו הנכבד, מושתת להערכתי על החלתו השגויה של עיקרון כלכלי על תחום המוסר. כוונתי לעקרון מיקור-החוזק. שורשיו מגיעים לעקרון חלוקת העבודה של אדם סמית ולתיאוריית היתרון היחסי של דיוויד ריקרדו. על פי תיאוריה זו, גם אם ראובן עושה כל עבודה שהיא היטב משמעון, עדיין כדאי לשניהם שראובן יעסוק במלאכה שהוא טוב בה במיוחד, וכך יעשה גם שמעון, ושניהם ימכרו זה לזה את התוצרים והשירותים שלהם. השאלה היא: האם יש גבולות?

האם יש דברים שאי-אפשר, או לא ראוי, כי נוציא למיקור חוזק?

דוגמה אחת אירעה בשנים שלפני הקריסה הפיננסית של 2007-2008. הבנקים התחילו לייצא סיכונים, דהיינו להלוות הרבה מעבר ליכולותיהם, מתוך הנחה שמחירי הנדל"ן יוסיפו לעלות עד בלי קץ, או, חשוב מכך, שאם הם יצנחו זו תהיה הבעיה של מישהו אחר, לא שלהם. הקריסה הוכיחה כי במערכת פיננסית שקשרי הגומלין בה מרובים אי-אפשר לייצא סיכונים בהיקף כזה. לא רק שהדבר אינו מגן על הבנק מהסיכון שנטל – הוא גם מסתיר ממנו את המתרחש, עד שהשעה מאוחרת מדי והאסון כבר בלתי-נמנע.

עוד דוגמה מהעת האחרונה, שכמעט אין מבחינים בה, היא מיקור החוזק של הזיכרון. כוח זיכרוןם של הטלפונים החכמים והמחשבים הניידים גדל והולך – אך באותה שעה כוח הזיכרון שלנו ושל ילדינו מתכווץ. למה לטרוח לזכור משהו אם אפשר לחפש אותו בגוגל או בוויקיפדיה ולמצוא בשבריר שנייה? אלא שיש כאן בלבול בין היסטוריה לזיכרון, שאינם היינו הך כלל. ההיסטוריה היא תשובה לשאלה מה קרה; הזיכרון הוא תשובה לשאלה מי אני. ההיסטוריה כוללת עובדות; הזיכרון – זהות. ההיסטוריה עוסקת במה שקרה

לאחרים, לא לי. הזיכרון הוא הסיפור שלי, העבר שעשה אותי למי שאני, המורשת שאני הוא השומר שלה אשר יעבירנה לדורות הבאים. בלי זיכרון אין זהות, ובלי זהות אנו רק אבק על קליפתו של האין-סוף. דבר דומה אירע למוסר. כשהגעתי ללימודי תואר שני באוניברסיטת קיימברידג', בשלהי שנות השישים, הקורס בפילוסופיה נקרא "מדעי המוסר", ללמדך שכמו מדעי הטבע גם המוסר הוא אובייקטיבי, ריאלי, חלק מהעולם החיצוני. אך מייד גיליתי שכמעט איש אינו מאמין בכך עוד. המוסר נתפס כלא יותר מביטוי של רגש, או תחושה סובייקטיבית, או אינטואיציה פרטית, או בחירה אוטונומית. הוא מה שאני בוחר שהוא יהיה. בעיניי נראה הדבר פחות כציוויליזציה ויותר כהתפרקותה של ציוויליזציה.

התוצאה הייתה שמערכת המוסר פורקה לשתיים, בחירות מוסריות לעומת ההשלכות שלהן, ונמסרה במיקור חוץ לירי שתי הצלעות האחרות במשולש החברתי: השוק והמדינה.

הבחירות המוסריות הועברו לשוק. השוק נותן לנו אפשרויות בחירה, והמוסר הוא רק סדרה של אפשרויות כאלו, שבהן לטוב ולרע אין משמעות מעבר להשבעתו, או הרעבתו, של היצר. על ידי כך, קשה לנו יותר ויותר להבין מדוע יש דברים שאף כי אנו רוצים ומסוגלים, ורשאים-משפטית לעשותם, עלינו להימנע מכך מפני שהם מעוולים, מבזים, מפריס-אמונים או משפילים את הזולת, ובקיצור לא-אתיים. האתיקה הופחתה לכדי כלכלה.

זאת באשר לבחירות שלנו עצמן. ואילו ההשלכות של בחירות אלו הועברו למדינה, שוב במיקור חוץ. בחירות גרועות בחיים מובילות לתוצאות גרועות: מערכות יחסים כושלות, ילדים מוזנחים, מחלות דיכאון, חיים מבוזזים. בכל אלה מצופה עתה כי הממשלה תטפל. הנישואים אינם מועילים עוד על נס כקשר מקודש בין איש לאישה, והמדינה אמורה ליטול אחריות על כל תוצאה שלילית שתהיה לערעור זה במעמד המשפחה. הרווחה נמסרה במיקור חוץ אל רשויות הממשלה, ויש פחות צורך בהתנדבות קהילתית מקומית. אשר למצפון, שלא מזמן עוד מילא תפקיד מכריע בחיי המוסר – אותו אפשר למקר החוצה אל

רשויות האסדרה, הרגולטורים הממשלתיים למיניהם. כך, משהפכה הבחירה המוסרית לתהליך מעין-כלכלי, הועברו התוצאות של הכרעות אלו לידיה של הפוליטיקה.

כל זה נעשה מתוך כוונות נאצלות – אך בהתעלמות מאחד הלקחים החשובים ביותר שלימדונו מלחמות הדת במאות ה-16 וה-17, והולדתו של החופש בעקבות זאת. חברה חופשית היא הישג מוסרי, והיא נבנית על ידינו ועל ידי הרגלי החשיבה, הדיבור וההתנהגות שלנו. אי-אפשר להוציא את המוסר למיקור-חוץ, מפני שהוא תלוי בכל אחד מאיתנו. בלי איפוק עצמי, בלי היכולת להשעות את סיפוק הדחפים, ובלי הרגלי הלב והמעשה שאנו מכנים מידות טובות, נאבד לבסוף את החופש שלנו.

* * *

לניסוי הארוך שהחל בשנות השישים היו גורמים רבים. התשישות בעקבות שתי מלחמות העולם; מדינת הרווחה על מערכות הבריאות, הפנסיה והקצבאות שלה; צמיחתה של תרבות נוער מובחנת; המצאת הגלולה והמהפכה המינית. זו הייתה התלכדות יוצאת דופן של גורמים רבים שהובילה את ההמונים לידי אמונה כי הם עומדים על סף חופשת קיץ אין-סופית של התנסויות, הנאות וחטאים קטנים שהחשבו עליהם לא יוגש. כל מי שחוה את שנות השישים לא ישכח אותן.

אלא שעכשיו משלמים ילדינו ונכדינו את מחיר נטישתו של הקוד המוסרי המשותף: חברה מפולגת, פוליטיקה בלתי-מתפקדת, שיעור גבוה של התמכרויות והתאבדויות, פערים כלכליים גואים, אובדן הכבוד לאמת ולדרכים המקובלות לחשיבה משותפת, ויתר תחלואי החברה בת זמננו.

כשהמוסר נמסר לשוק או למדינה ניטל מן החברה הערך ונותרות לה רק מערכות. ובמערכות אין די. השוק והמדינה עניינם ההון והשלטון, והם לברכה רבה לבעלי ההון ולאנשי השלטון, אך לא תמיד לעניים ולרחוקים מהצלחת. העשירים והחזקים ישתמשו בכוחם לנצל את היתר – כספית, פוליטית, וכפי שרואות עינינו מאז עליית תנועת

מי־טו, גם מינית. תוקידידס מספר לנו שהאתונאים אמרו למליאנים, "החזקים יעשו את אשר הם רוצים לעשות, והחלשים יסבלו את אשר הם צריכים לסבול". לא פעם נדמה כי כך הוא גם היום.

כאשר אין מוסר משותף, אין חברה. יש רק תת־קבוצות, והפוליטיקה נעשית משום כך לפוליטיקת זהויות. באין אידיאלים משותפים, רבים מגיעים למסקנה כי הדרך הטובה ביותר לשכנע היא לפגוע בחולקים עליהם באמצעות מתקפות אד־הומינס. התוצאה היא פילוג, ציניות והתרסקות האמון. העולם מתפצל כך בין האנשים שכמונו לאנשים שאינם כמונו, ומושג הטוב המשותף יורד מהפרק. כשה"אני" מקבל עדיפות על פני ה"אנחנו", מתערערות מערכות היחסים: נישואים, משפחות, קהילות, שכונות, קהלי מתפללים, אגודות צדקה, אזורי מגורים, וחברות שלמות.

התבררה, באורח מצמרר, צדקתה של התוכנה שניסח אמיל דירקהיים בעשור האחרון של המאה ה־19: שכאשר שוררת בחברה אנומיה, קרי היעדר קוד מוסרי משותף, מתרבים בה מקרי ההתאבדות. אנו זקוקים למבנה, לסדר, שידריך אותנו בעולם שבלעדיו הוא כאוס. בלי מבנה כזה, שאדם לומד במודע או סופג שלא מדעת, אי־אפשר לחיות. ברור שהתפרקות המבנה המנחה הזה, הקוד המוסרי המשותף, היא מן הגורמים לזינוק במקרי הדיכאון, התסמינים הקשורים לדחק, ההתמכרות לסמים ולאכזוהול, וההתאבדויות וניסיונות ההתאבדות בעיקר אצל צעירים ובפרט בקרב נערות.

הסיבה לכך שאי־אפשר להעביר את המוסר אל השוק או המדינה היא שהללו פועלים על פי עקרונות אחרים לחלוטין. קל להבין זאת בעזרת ניסוי מחשבה. דמיינו שיש לכם אלף שקל, והחלטתם לחלוק אותם עם תשעה אנשים אחרים. נשארה לכם אם כן עשירית ממה שהיה לכם תחילה. דמיינו עתה שיש לכם 100 אחוז ממניות חברה, והחלטתם לחלק 90 אחוז ממנה עם תשעה אחרים; נשארה לכם, גם במקרה זה, עשירית השליטה שהייתה לכם קודם. הון ושלטון פועלים על פי עיקרון של חלוקה. ככל שאנו חולקים עם אחרים, יש לנו פחות. ועכשיו, דמיינו שיש לכם מידה מסוימת של השפעה, או של

חברות, או של ידע, או של אהבה, והחלטתם לחלוק אותה עם עוד תשעה אנשים. חלקתם – אך יש לכם לא פחות ממה שהיה. אולי אפילו יש לכם יותר. זאת מפני שה"סחורות" הללו הן טובין חברתיים: טובין המתקיימים באמצעות חלוקה. יש להם ממד מוסרי או רוחני, ותכונה נדירה: ככל שנחלוק אותם עם אחרים, יהיה לנו יותר.

מן הטעם הזה, השוק והמדינה, זירות הפעולה של הכלכלה ושל הפוליטיקה, הם זירות של תחרות – ואילו המוסר הוא זירה של שיתוף פעולה. חברה שיש בה רק תחרות, ושיתוף הפעולה בה מוגבל מאוד, תהיה מחוספסת וחסרת רחמים, עם פְּרָסִים מנצנצים למצליחים ובלי שום נחמה לכושלים. היא תהיה סביבה מעוטת אמון, שלעורכי דין יש בה תפקיד מרכזי, ואילו לבטחתו של איש ברעהו תפקיד זעום.

חברה עם קוד מוסרי משותף חזק היא סביבה עתירת אמון, שבה המצליחים נותנים דוגמה של דאגה לנחשלים אחריהם – ובעצם, מדברים עליהם לא כעל נחשלים או מפסידנים אלא כעל אזרחים-אחים. חברות עתירות אמון הן אלו שבהן "אנחנו" מצטלצל בקול רם יותר מ"אני", מנכ"לים דואגים לכל סגל העובדים ולא רק לעצמם, פוליטיקאים פועלים למען טובת הכלל, ובייחוד למען נידחי החברה וקשי היום, ואנשים החווים מצוקה מוצאים נחמה בקהילה ולא מושארים להתמודד עם הקשיים לבדם. עלינו לשקם את תחושת ה"כולנו יחד".

* * *

אין זה ספר של פסימיזם תרבותי. אני מלא תקווה לעתיד. שניים מהמשתתפים בסדרת הרדיו שלי על מוסר, דייוויד ברוקס וג'ין טווינג, ציינו שדור ה-Z, ילידי 1995 ואילך, מוסריים ואלטרואיסטים יותר מבני הדורות שקדמו להם, דור ה-X והמילניאלים. בהקלטת התוכניות הללו רוננו את ליבי המפגשים עם מתבגרים מארבעה בתי ספר תיכון בריטיים, שבהם דנו באתגרים המוסריים של זמננו; אף כי המשתתפים הבוגרים היו מגדולי המומחים בתחום בעולם, בני הנוער התגלו כמסמר הסדרה. הם היו רציניים, נבונים ומעמיקי חשוב. חיפושי גוגל Ngram שלנו הראו כי השימוש בשפה מוסרית עולה בהדרגה מאז מפנה האלף.

ניסיוני האישי כמרצה בבריטניה ובארה"ב משכנע אותי כי אכן בשנים האחרונות יש התעניינות כנה בשיקומה של מסגרת מוסרית שתדריכנו לנוכח האתגרים הכבירים העומדים בפנינו, משינוי האקלים דרך הבינה המלאכותית עבור בהגירה ההמונית ועד הפערים הכלכליים. מדינות ג'7- התחייבו לעסוק בכלכלת אימפקט, תפיסה עסקית המשקללת לצד הרווחים גם את ההשפעה החברתית (אומר עליה משהו בפרק האחרון). אלה הם אותות לטובה.

יש סבורים שאובדן המסגרת המוסרית המשותפת אינו בר תיקון. ישנם אפילו שדיברו על נסיגה אל ימי הביניים.²⁰ לוודויג ויטגנשטיין אמר שמאמץ מכוון להציל מסורת פגועה דומה לניסיון לתקן בידים קורי עכביש קרועים. אינני שותף לתפיסות הללו.

אפשר למצוא את התקווה בפרק מרתק בספרו של סטיבן פינקר 'האינסטינקט הלשוני'. הוא מספר על הבלשנים שחקרו את שפת "אנגלית פידג'ין": תערובת של אנגלית ושפות ילידיות שונות בדרום האוקיינוס השקט, ששימשה עבדים שקובצו לשם יחדיו מכמה ארצות (כך, למשל, הנסיך הבריטי פיליפ נהנה לגלות בביקור בגינאה החדשה שהוא מכונה שם "בנאדם שייך גברת מלכה"). בשפות פידג'ין יש מילים אך אין דקדוק ואין תחביר. הבלשנים גילו להפתעתם שילדיהם של דוברי פידג'ין יוצרים שפה משלהם, קריאול: פידג'ין עם דקדוק. הוריהם נושלו מלשונם, אך הם, מבלי דעת, המציאו שפה.²¹

בטבע ובאנושות קיים מנעד מדהים של כוחות לריפוי מה שנפגע ולתיקון מה שנשבר. כוחות אלו טמונים בחיים עצמם, ביצירתיותם ובכושר ההתחדשות שלהם. זהו הבסיס האמפירי לתקווה. הטבע מעדיף מינים המסוגלים להשתקם, וההיסטוריה מבכרת תרבויות המסוגלות לכך.

פעם, בבדיקה רפואית תקופתית, העמיד אותי הרופא על הליכון כושר. "מה אתה מודד?", שאלתי אותו, "באיזו מהירות אני מסוגל ללכת, או במשך כמה זמן?".

"לא זה ולא זה", ענה. "אני רוצה למדוד כמה זמן דרוש לך לייצב את הדופק אחרי שאתה מפסיק ללכת". הבנתי שכריאותנו מתבטאת

לא בכך שאיננו חולים אף פעם, אלא בכך שאנו מתאוששים ממחלות בקלות.

כדי לאושש את החופש הליברלי-דמוקרטי יהיה צורך להדגיש את האחריות ולא רק את הזכויות, את הערכים המשותפים ולא רק את הבחירות האישיות, את הדאגה לאחרים לצד הדאגה לעצמנו, ואת מתן המקום לא רק לאינטרס האישי אלא גם לטוב המשותף. המוסר הוא מאפיין יסוד של הסביבה האנושית שלנו. הוא חשוב כמו השוק וכמו המדינה אך אינו ניתן למסירה לא לזה ולא לזו. המוסר נותן לתחרות על ההון ועל השלטון פנים אנושיות. הוא גאולתנו מן הבדידות. במעבר מפוליטיקה של "אני" לפוליטיקה של "אנחנו", אנו שבים ומגלים אמיתות משנות חיים ונוגדות אינטואיציה: שאומה חזקה כאשר היא דואגת לחלשים בתוכה, מתעשרת כשהיא דואגת לעניים, מתחסנת מתוך דאגתה לפגיעים. אם חשוב לנו עתיד הדמוקרטיה, חובתנו להחיות את תפיסת המוסר המשותף הקושרת אותנו זה לזה בעבותות של חמלה ואכפתיות הדדיות. אין חירות בלי מוסר, אין חופש בלי אחריות, ואין "אני" בר קיימא בלי "אנחנו" איתן.

חלק ראשון

העצמי הבודד

פרק א

בדידות

רוברט פטנאם, פרופסור לסוציולוגיה בהרווארד, הוא גדול המתעדים האמריקנים של אובדן ההון החברתי: הקשרים המצרפים אותנו יחדיו ביחסי אחריות ואמון הדדיים. בספר נודע שהופיע בשנת 2000 הוא נתן לתופעה שם. הוא הבחין בכך שאנשים רבים מאי־פעם הולכים לשחק באולינג, אך מעטים מאי־פעם עושים זאת כחלק מקבוצות. הוא קרא לזה, ולספרו, "באולינג לבר". צירוף מילים זה נעשה מטאפורה לשקיעתן של החברויות במועדונים, בתנועות ובאגודות וולונטריות, להידלדלותם של חיי הקהילה, ולירידה במעמדו של מוסד הנישואים. בתחומי חיים רבים, דברים שאנשים נהגו לעשות יחד הם עושים עכשיו לבד.

במסגרת סדרת הרדיו שלי בבי־בי־סי על מוסר רציתי לשמוע את דעותיו של פטנאם על מגמות ההווה. במשרדו במרכז ג'ון קנדי בהרווארד הוא דיבר בלהט על האופן שבו הפכה החברה, משנות השישים ואילך, מחברת אנחנו של "כולנו יחד באותה קלחת" לחברת אני של "אני חופשי להיות עצמי". לאובדן הקהילה השלכות רבות, ואחת מהן היא בידוד חברתי. כפי שנראה בהמשך, הוכח שהדבר פוגע מאוד בכריאותנו הגופנית והנפשית.

בין היתר בחן פטנאם את ההשערה שלמעבר מתרבות "אנחנו" לתרבות "אני" לאורך יובל השנים האחרון יש ביטוי גם בדרכי השימוש בשפה.¹ בעת כתיבת דברים אלה ממצאיו טרם ראו אור, ולכן ביקשתי מעוזר המחקר שלי לספר זה, דן סאקר, לערוך חיפוש גוגל Ngram שיעקוב אחר תדירות השימוש במילים "אנחנו" ו"אני" בכל הספרים שהופיעו (ונסרקו) באנגליה ובארה"ב בכל שנה ושנה משנת 1900 עד שנת 2008. העקומות שנתקבלו שונות בצורתן. השימוש ב"אנחנו" נותר יציב יחסית לאורך התקופה. לעומת זאת, השימוש ב"אני" פוחת בהתמדה מ־1900 עד 1965, ומנקודה זו מתחילה עלייה מואצת. משם והלאה, גוף ראשון יחיד שולט.

בדיקה דומה, בקורפוס מאופיין יותר, ערך ב־2011 נייתן דה־וול מאוניברסיטת קנטקי. הוא בדק את תמלילי "עשרת הגדולים" במצעדי הפזמונים בין 1980 ל־2007, וגילה שהשימוש במילות גוף ראשון רבים – "אנחנו", "אותנו", "לנו", "שלנו" – פחת, ואילו השימוש במילות גוף ראשון יחיד – "אני", "אותי", "לי", "שלי" – גבר. מילים המבטאות כעס או תוקפנות – "לשנא", "להרוג", "לעזאזל" – זכו לשימוש גובר, ולעומתן פחתה שכיחותן של מילים המבטאות קשרי גומלין חברתיים, כגון "לדבר" ו"לשתף", כמו גם שכיחותן של מילים המבטאות רגשות חיוביים.² פזמוני הפופ הם לדעת דה־וול ראי לשינויים חברתיים והשקפתיים, והמעבר מ"אנחנו" ל"אני" משקף תהליך תרבותי נרחב.

בהקשר אחר, מגזין 'פרוספט' הזמין ניתוח בלשני של הדיון הסוער בפרלמנט הבריטי על הברקזיט, ב־25 בספטמבר 2019, דיון שבמהלכו השתמש ראש הממשלה בוריס ג'ונסון בביטויים כגון "בוגדים" ו"נכנעים" כלפי יריביו. הניתוח הראה כי בממוצע השתמש ראש הממשלה במילים הכלולות ברשימת מילות העוינות של אוניברסיטת הרווארד אחת ל־28 מילים, כלומר אחת למשפט־ וחצי בערך: מפלס תוקפנות יוצא דופן. לענייננו נוגעת יותר העובדה שהוא אמר "אני" 340 פעם – בשכיחות גבוהה בהרבה מן הנורמלי.³ השיח הפוליטי, בעיקר מפי ראשי ממשלות ונשיאים, נטה לאורך

ההיסטוריה אל לשון ה"אנחנו" המכילה, המלכותית אפילו. השימוש הגובר במילה "אני" מלמד שמוקד הפוליטיקה עבר מהמדיניות אל האישיות, ומהמדינה אל המדינאי הרוצה להנהיגה.

אכן, יש גבול למה שאפשר להסיק משכיחות של מילות גוף⁴. ובכל זאת נראה שהתהליך הלשוני משקף את תנועת העומק הזאת ממבנים של צוותא אל העצמי הבודד, ה"אני" האסרטיבי: שינוי אקלים תרבותי. כל הספר הזה יעסוק בהשלכותיו של השינוי בשלל תחומים, אבל הפרק הנוכחי עניינו הפגיעה הרת האסון בתחושת החיבור שלנו לאחרים. כשה"אני" גובר על ה"אנחנו" באה בדידות.

כל מוסד חברתי שהוא, כדי שיתקיים אנו חייבים להיות נכונים לוותר למען מערכת היחסים או הקבוצה. הדבר נכון בנישואים, בהורות, בחברות בקהילה ובאזרחות במדינה. בכל הסיבות הללו אנחנו נכנסים לעולם של מודעות-אנחנו שבו עלינו לשאול לא מה טוב "בשבילי" אלא מה טוב בשביל כולנו יחד.

קבוצת כדורגל עם השחקנים הווירטואוזים ביותר בעולם לא תצליח אם כל אחד מהם יתנהג כמו פרימדונה. תזמורת של נגנים מבריקים, שכל אחד מהם רואה עצמו זכאי לתת לסימפוניה את הפרשנות שלו, תפיק לא מוזיקה אלא רעש. מפלגה שכל אחד מנציגיה בפרלמנט משמיע ברבים את גרסתו הפרטית באשר למדיניות הרצויה תהיה ברווז צולע. ממשלה ששריה סותרים בפומבי איש את דברי רעהו תהיה חרפה.

בדיחה יהודית מיטיבה לנסח זאת. באחת השנים נבחרת החתירה של הישיבה-יוניברסיטי הפסידה בכל התחרויות. בניסיון להבין איפה טעתה, שלחה הנבחרת משקיף שיצפה בנבחרת של אוניברסיטת הרווארד בפעולה. כעבור שלושה ימים הוא חזר המום. "לא תאמינו", אמר. "הם עושים בדיוק ההפך מאיתנו. אצלם שמונה אנשים חותרים ורק אחד צועק הוראות!". הפוליטיקה בבריטניה ובאמריקה נדמית בימים אלה לחבר החותרים של הישיבה-יוניברסיטי.

אלו הן דוגמאות שלא מתחום המוסר. הדוגמאות המוסריות נוגעות למערכות יחסים בסיסיות יותר. נישואים שבהם אחד מבני

הזוג, או שניהם, מתנהגים באנוכיות, לא יאריכו ימים. הורה אדיש לצורכי ילדו מזיק לו. קהילה שחבריה אינם נכונים לתת את חלקם בנטל קיומה, שכולם בה "טרמפיסטים", תחדל להתקיים. אומה בלי הכרה של זהות ואחריות משותפות תיקרע לפלגים, כפי שקורה בארה"ב ובבריטניה מאז 2016. אי-אפשר לכנות עולם חברתי מאוסף של "אני"ים.

להתגברות ה"אני" על פני ה"אנחנו" מאז אמצע שנות השישים נלוותה התנוונות של הנישואים, המשפחה והקהילה. פחות אנשים מתחתנים. הם מתחתנים מאוחר יותר. הם מולידים פחות ילדים. בקרב המתחתנים, שיעור הגירושים עולה. התוצאה היא שיותר אנשים חיים לבד. בארה"ב שיעור משקי הבית היחידניים הוכפל, ואף למעלה מזה, בחמישים השנים האחרונות.⁵ בייחוד כך הוא בערים הגדולות: 40 אחוז ממשקי הבית שם הם יחידניים. בבריטניה, עלייה בת 16 אחוזים במספר האנשים החיים בגפם נרשמה בעשרים השנים שבין 1997 ל-2017.⁶

באמצע שנות התשעים הזמין השר לענייני סביבה בממשלת בריטניה למפגש את ראש הכנסייה האנגליקנית, הארכיבישוף מקנטרברי, ג'ורג' קארי, את מנהיגם הדתי של הקתולים באנגליה הקרדינל יום, ואותי כרב הראשי לבריטניה. הוא אמר לנו שבגלל קריסת מוסד הנישואים, עוד ועוד אנשים חיים לבד. הדבר יוצר לחץ על שוק הדיור. בדרום מזרח אנגליה לבודה, אמר לנו, יש לכנות עכשיו 400 אלף יחידות דיור חדשות. האם אנו יכולים לעשות משהו בנושא? האם אנו יכולים להחזיר לנישואים את כוח המשיכה? חשבתי שבקשתו מבטאת אמונה מרהיבה בכוחה של התפילה – אבל אפילו יקרה נס, נזדקק ליותר מדור כדי להפוך את פניה של מגמת השקיעה.

כמובן, יש הבדל בין מגורים לבד לבין הרגשת בדידות. לא כל מי שבוחר בראשון מרגיש את השנייה. אבל יש קשר. החברתיות שלנו טבועה בנו גנטית. קדמונינו, בשלב הציד והלקט של תולדות האנושות, לא יכלו לשרוד לבד, ואת חותמו של הכורח לחיות כחלק מחברה טבעו במבנה הרגשי שלנו. כאשר אנו מופרדים מאחרים, אנו מרגישים דחק. אסירים רבים העידו שעונש הבידוד מפחיד כמו

עינוי גופני. ג'ון מקייין אמר על חמש וחצי שנותיו כשבוי בווייטנאם כי ההכנסה לבידוד "שוברת את רוחך ומחלישה את כוח ההתנגדות שלך יותר מכל צורה אחרת של התעללות".⁷ מובן שהבידוד החברתי קל לאיין ערוך מהבידוד בצינוק; ובכל זאת, הגוף מגיב לה בדרכות יתרה לאיומים אפשריים מהסביבה, והדחק הנוצר מתוך כך מחליש את מערכת החיסון.⁸ זו אחת הסיבות לכך שרוב האנשים מחפשים חברה, נוכחות של זולת, מגע של נפש אחרת. ככל שה"אנחנו" פוחת, הבדידות מתרבה.

* * *

בקריקטורה שהופיעה בגיליון 4 בנובמבר 2019 של ה'ניו יורקר' נראה המפרי בוגרט, לבוש טוקסידו לבן ועניבת פרפר שחורה, יושב לבדו בבר ובידו כוסית ויסקי בורבון. לפניו מונח מכשיר אלקטרוני. הוא פונה אליו ואומר, "אלכסה, נגני את 'כשהזמן חולף'".⁹ זוהי המחשה חריפה לעידן שבו טכנולוגיית התקשורת חכמה ומהירה מאי-פעם, אך המגע האנושי הישיר, פנים אל פנים, הממוקד בזולת, מגע האני-אתה, נדיר מתמיד. אנחנו נעשים להמון בודד.

הבעיה החמירה כל כך שבינואר 2018 מונתה טרייסי קראוץ' למה שכונה בתקשורת "שרה לענייני בדידות" הראשונה בתולדות בריטניה. המינוי הרעיד מיתר מתוח. הבדידות אינה דבר חדש; היא מופיעה כבר בפרק השני בתורה, כשאדם הראשון הוא האדם היחיד, ואלוהים אומר "לא טוב היות האדם לבדו" (בראשית ב, יח). אבל רק לאחרונה הובן כי הבדידות מסוכנת מאוד לבריאות. אחד הגורמים שהאיצו את מינוי השרה היה דוח מחקר של "הנציבות לענייני בדידות על שם ג'ו קוקס", שהראה כי יותר מתשעה מיליון איש בבריטניה מרגישים בודדים. 200 אלף קשישים בריטים לא שוחחו עם חבר או קרוב במשך יותר מחודש.¹⁰

בארצות הברית המצב דומה. סקר מכון 'סיגנה' משנת 2018 הראה כי 46 אחוז מהאמריקנים מרגישים בודדים לפעמים או תמיד, ו-47 אחוז מרגישים מורחקים. אחד מכל ארבעה מרגיש תמיד, או

בדרך כלל, שאין מי שמבין אותו. 43 אחוזים מרגישים שמערכות היחסים שלהם אינן משמעותיות, ושהם מבודדים מאחרים. 54 אחוז מרגישים שאין מי שמכיר אותם היטב. המוטורדים ביותר מבדידות היו צעירים בני 18 עד 21.11 התופעה אינה מוגבלת למערב. באוקראינה, רוסיה, הונגריה, פולין, סלובקיה, רומניה, בולגריה ולטביה, 34 אחוז מהאוכלוסייה העידו שהם בודדים.¹² ביפן מגזר שלם המונה יותר ממיליון איש מכונה "היקיקומורי": אנשים המסתגרים בבתיהם, כמעט שלא מגיחים החוצה, וחיים בפרישות נזירית.

כאמור, אנשים רבים מאי־פעם במערב חיים לבד. רק חצי מהבוגרים בארה"ב נשואים, לעומת 72 אחוז ב־1960.¹³ ליותר ממחצית בני ובנות 18 עד 34 אין בן זוג קבוע.¹⁴ אצל רבים מחליפים המגורים יחד את הנישואים, אלא שממוצע משך המגורים ביחד הוא פחות משליש ממשך הנישואים הממוצע.¹⁵ פחות אנשים גרים בקרבת מקום להוריהם. תאגידים מרבים להציע לעובדים לעבור לאזור מרוחק או לארץ אחרת, וגם דבר זה מקלקל מערכות יחסים. בייחוד משפיעה הבדידות על הקשישים. שלישי מהבריטים והאמריקנים בני יותר מ־65, ומחצית מבני 85 ומעלה, חיים לבד.

על זאת נוספת התופעה שתיאר רוברט פטנאם – הירידה התלולה בחברות באגודות מהסוג המפגיש קבוצה קבועה לעיתים סדורות: קבוצות ספורט, אגודות צדקה מקומיות, קהילות מתפללים וכן הלאה. עוד ועוד אנשים משתמשים באמצעי תקשורת אלקטרוניים במקום במגע פנים אל פנים, וטמונה בכך סכנה משום שהיתרונות הבריאותיים שביחסים חברתיים תלויים בחלקם הגדול בנוכחות פיזית ממשית. לבדידות השלכות בריאותיות קשות.¹⁶ זה זמן רב שקושרים אותה במצבים פסיכיאטריים כגון חרדה, דיכאון וסכיזופרניה. אולם לאחרונה נמצאו לה זיקות הדוקות גם עם מחלות גופניות כגון מחלות לב, שבץ, סרטן, שיטיון ואלצהיימר.¹⁷

יש הבדל בין בדידות לבידוד חברתי. הראשונה היא מצב סובייקטיבי, המוגדר על פי דיווח עצמי; ואילו בידוד חברתי הוא מצב אובייקטיבי, המוגדר בדרך כלל כהיעדר קשר עם משפחה,

חברים, קהילה וְחֶבְרָה. הבידוד החברתי בפני עצמו מזיק לבריאות כמו עישון 15 סיגריות ביום, ויותר מעודף משקל.¹⁸ מחקר משנת 2015, שעקב אחר 3.4 מיליון איש במשך שבע שנים, הראה כי אצל אנשים שהתנונים מלמדים כי הם מבודדים הסיכון למות גדול ב-26 אחוזים; אם הם גרים לבד, ב-32 אחוזים.¹⁹

בדידות כרונית נקשרת גם ברמה גבוהה של קורטיזול, הורמון המופרש בעת דחק, ובהתנגדות כלי דם גבוהה העלול לגרום עלייה בלחץ הדם. היא עלולה גם להוביל לירידה ביכולתה של מערכת החיסון בגוף להילחם בזיהומים. מחקר משנת 2012 על חולים בני שישים ומעלה, אשר 43 אחוזים מהם דיווחו על הרגשת בדידות, הראה כי בקרב קבוצה זו יש שיעורים גבוהים יותר של קשיי תנועה ושל אייכות לבצע פעילויות שגרתיות.²⁰ בדינו כיום די ראיות משכנעות לכך שבדידות ובידוד הם מקורות סיכון מובהקים לבריאות הגוף ולבריאות הנפש.

משחק קלפים עם חברים פעם בשבוע, או מפגש חברים קבוע על ספל קפה, מוסיפים לתוחלת החיים שנים באותו מספר שמוסיפה לה גמילה מעישון קופסת סיגריות ביום.²¹ אנשים המקיימים חיי חברה פעילים מתאוששים ממחלות מהר יותר. במחקר שנעשה באוניברסיטת קליפורניה ב-2006 על 3,000 נשים שלקו בסרטן השד, שיעור השרידה בחיים בקרב אלו שיש להן חברים רבים היה גדול פי ארבעה מאשר אצל אלו שקשריהן החברתיים היו מעטים.²²

אכן, לא כולם אוהבים חברה. יש אנשים השואבים נחמה דווקא מן הבדידות. הם לברם, אך אין הם בודדים. אבל אצל רובנו המכריע החיים טובים סביב מערכות יחסים. ועל כן הבדידות עלולה להיות מרכאת ומסוכנת.

* * *

השלכה בלתי-צפויה של אובדן הקשרים הקרובים תיארה הכתב הצבאי הדגול סבסטיאן יונגר בספרו המרתק על השייכות, 'שבת'.²³ הוא ניסה לענות על השאלה מדוע שיעורי הדחק הפוסט-טראומטי גבוהים כל

כך בקרב חיילים אמריקנים כיום – השיעור הגבוה בהיסטוריה ואולי הגבוה בעולם. הוא שיער שכאשר החיילים משתחררים, הם עוברים מהאחווה הרחוסה של היחידה אל הבידוד היחסי של החברה בת זמננו. חייל השב כיום מהשירות הקרבי "עובר מהקבוצה המהודקת, שהאבולוציה האנושית כיוונה אותנו אליה, אל חברה שרוב האנשים בה עובדים מחוץ לבית, שילדיה מחונכים בידי זרים, שהמשפחות בה מבודדות מכלל הקהילה, ושהרווח האישי מאפיל בה כמעט לגמרי על הטוב המשותף". קשרי השייכות ההדוקים, שבכוחם היה לרפא את פצעי הנפש, נגוזו.

הבידודות, הרגשת החסר בקשר אנושי, נוגעת בלב היותנו בעלי חיים חברתיים. איננו בעלי החיים החברתיים היחידים, אבל היכולת שלנו ליצור רשתות נרחבות מבדילה בינינו לבין יתר המינים. החברתיות שלנו היא האנושיות שלנו, והדבר מושרש בחזקה בעברנו האבולוציוני. ואת זאת מגלם המוסר: את המחויבות שלנו כלפי אחרים, את יכולתנו ליצור זיקות של השתייכות ואכפתיות. תחושת הרווחה שלנו תלויה בהיותנו חלק מרשת, או כמה רשתות, של יחסים שבהם אנו מוכנים לפעול לטובת האחרים, מתוך ידיעה שנכונות זו הדדית. לכן לאינדיבידואלים מחיר גבוה: קריסת הנישואים, שבירירות המשפחות, היחלשות הקהילות, ערעור תחושת הזהות שמוסדות אלו מחוללים, ואובדן ההרגשה, החשובה לא פחות, כי אנו חלק מדבר מה שקדם לנו ואשר יימשך עוד הרבה אחרינו. אדמונד בֶּרְק אמר שתרבות שגדעה את הזיקה בין העבר לעתיד תגלה כי "שלשלת ההמשכיות של הקהילה עלולה להיקרע כולה. שום דור לא יוכל להשתלשל אל דור אחר. בני האדם לא יהיו מוצלחים בהרבה מזכובי הקיץ". למעבר מ"אנחנו" ל"אני" השלכות הרסניות.

לעומת זאת, קשרי משפחה חזקים הם מעניקי חיים פשוטו כמשמעו. סוזן פינקר מספרת על מקבץ כפרים בסרדיניה, שתוחלת החיים של גברים ונשים בהם שווה (במקומות אחרים בדרך כלל תוחלת החיים של נשים ארוכה בחמש עד שבע שנים), ושיעור המגיעים והמגיעות לגיל מאה גבוה פי עשרה מן הממוצע. פינקר ביקרה באחד

מהם, וּלְגַרְנָה סְטְרִינְיִילִי בהרי גְּרַנְטוֹ. בכפרים הללו איש אינו גר לברו; הזקנים גרים עם ילדיהם; מקובל מאוד לקפוץ לשכנים ולחברים; המגעיים החברתיים הדוקים; ואנשים ממשיכים לעבוד בשדות כל עוד יכולים, עד שנות השמונים ואף התשעים לחייהם.²⁴

מתברר שאחד העזרים הגדולים ביותר לאריכות ימים הוא לגור במקום שהבריות מקיימות בו "והדרת פני זקן". תושבי הכפרים הללו, כותבת סוזן פינקר, רואים בבני המאה שלהם נכס קהילתי ומגינים בלהט על ה"אוצרות" הללו – המילה שבחרה תושבת אחת כדי לתאר את דודה בן ה־102.

הקשישים זכו להוקרה, לכבוד ולביקורים תדירים של בני משפחתם, במיוחד הצעירים. הם לא הושארו אף פעם לבד. פינקר קוראת לזה "אפקט הכפר". זו דוגמה מופלאה לכוחו של החיבור החברתי. קשר קרוב לחברים ולמשפחה הוא חלק מבריאות הנפש והגוף ומהתחושה שלחיים יש ערך.

את תחושת הקהילה הזאת סיפקה הדת בצמתים היסטוריים חשובים. כך היה למשל במחצית הראשונה של המאה ה־19 בבריטניה ובארזה^ב, ימי המהפכה התעשייתית – תקופה של עקירת אוכלוסין רבתי מהכפרים לערים. לרבים זו הייתה חוויה טראומטית. הסוציולוגים מכנים זאת בגרמנית מעֶבֶר מ־"גְּמִינְשְׁפֶט" (קהילה) ל־"גְּזֶלְשְׁפֶט" (התאגדות): מיחסי פנים אל פנים המאפיינים יישובים קטנים אל המפגשים האנונימיים בין זרים שהם רוב המגע הבין־אישי בעיר הגדולה. הכנסיות בשתי ארצות אלו נקטו מאמץ מתמשך למשוך אליהן אנשים וליצור סביבן קהילה במציאות האורבנית החדשה. על ידי כך הן הצליחו לרכך כמה מן ההשלכות השליליות של העיור – מאלכוהוליזם עד התעללות בילדים.

כך נעשה גם בקרב היהודים בארצות אלה; גל מהגרים יהודים גדול הגיע אליהן מן הרדיפות במזרח אירופה ובמרכזה, והללו הרגישו גְּרִים בארץ נוכרייה. כמעט מייד התארגנו המהגרים ב־"לְנֶדֶם מְנֶשְׁפֶטִים", ארגוני עזרה הרדית ליוצאי עיירה או עיר זו או אחרת. הם הגישו סיוע למהגרים שהגיעו משם אחריהם, עזרו להם למצוא מקומות מגורים

ועבודה, תיווכו להם את המציאות התרבותית והפקידותית החדשה, ואף הגישו סיוע כספי לחולים ולמובטלים.

ראיתי זאת כמו עיניי. בשנותיי המוקדמות חייתי בקרב מהגרים יהודים שהגיעו לבריטניה בעצמם ממזרח אירופה וממרכז לפני השואה או אף אחריה. הם הגיעו בידיים ריקות, אך בתוך שנות דור כמעט כולם יצאו משכונות המצוקה היהודיות במרכז העיר ובנו חיים חדשים לעצמם ולמשפחותיהם. הם היו אנשי צווארון כחול, חייטים, חנוונים ורוכלים, אך רוב ילדיהם כבר הלכו ללמוד באוניברסיטאות ורכשו מקצועות חופשיים.

יהודים מסוגם של הוריי היו עניים, אבל עשירים בהון חברתי. היו להם משפחות חזקות וקהילות תומכות מאוד. היה להם מוסר כמעט קלוויניסטי של עבודה קשה, לצד כבוד רב ללמדת ולידע. ערכים אלה התגלמו בקהילות שהם הקימו או הצטרפו אליהן. אנשים עזרו זה לזה. ביהדות יש ממד קהילתי חזק. בדיחה ידועה מספרת על מר לוי האתאיסט שנשאל למה הוא הולך בכל זאת לבית הכנסת. "אני הולך עם מרקוביץ", ענה. "מרקוביץ הולך לדבר עם אלוהים, ואני הולך לדבר עם מרקוביץ". דבר זה מאפיין דתות מיעוט רבות, ובפרט קהילות של מהגרים. הדת, במובן עמוק, מקדשת את הקהילה. היא נותנת צורה וכוח ל"יחד" שלנו שבחסות האל.

מבחינה מעשית, הקשרים האנושיים שלנו מעצבים את דמותנו בדרכים שלא תמיד אנו מודעים להן. ניקולס כריסטקיס וג'יימס פאולר תיעדו את השפעתן האדירה של רשתות אלו.²⁵ אם החברים שלנו בעלי משקל עודף, רבה הסבירות שכאלה נהיה גם אנחנו. אם אין הם מעשנים, ככל הנראה לא נעשן גם אנו. אנו מושפעים לא רק מחברינו הקרובים אלא גם, וכמידה מפתיעה, מהחברים של חברינו.²⁶ רוב הצעות העבודה מזדמנות לנו ברשתות מסדר שני אלו, הנרחבות שבעתים ממעגל חברינו הקרובים. הקהילה משפיעה רבות על הדרך שחינו מתגלגלים בה, והיא פני החיים של הסדר המוסרי המשותף. מפאת כל אלה, התערעורת הקהילה בעייתית מאוד לפרט ולחברה.

כשאנו מרגישים שאנו באמת לבד, ואיננו יכולים לקרוא לשכנים לעזרה, אנחנו חלק מעוני חברתי חדש, שעלול להיות מחליש ומתסכל. האינדיבידואליזם העכשווי שלנו אכן משהה. אנחנו חופשיים באורח חסר תקדים להיות אשר נחפוץ להיות ולחיות על פי בחירותינו. אבל יש לכך מחיר. הפילוסוף הקנדי הדגול צ'רלס טיילור ניסח זאת יפה כאשר דיבר על "התפשטותה של השקפה המעמידה את המימוש העצמי כערך המרכזי בחיים, ואשר דומה כי היא מכירה רק בקומץ דרישות מוסריות חיצוניות ומחויבויות רציניות כלפי אחרים".²⁷ אנו יכולים לעשות דברים שאבותינו לא ידעו אפילו לחלום עליהם – אך דברים אחרים, שהיו להם פשוטים, לנו הם קשים מאוד. להתחנת. להישאר נשואים. להיות חלק מקהילה. להרגיש בחזקה זהות. לחוות המשכיות עם העבר שטרם הולדתנו ועם העתיד שאחרי לכתנו. רבים בקרבנו חיים לבדם, ובדידות זו פירושה סיכון מוגבר למחלות כרוניות, שיטיון וקיצור תוחלת החיים.

לא נבראנו לחיות לבד. ההתפרטות חסרת התקדים של החיים המודרניים רעה לא רק לבריאות ולאשר. היא מסוכנת גם משום שהיא עושה אותנו פגיעים יותר לאי-ודאות של העתיד, לשינויים ולתהפוכות. כאשר הסביבה משתנה, יש יתרון גדול למי שהוא חלק מקבוצה רבגונית ומלוכדת. קבוצות כאלו מכילות אנשים בעלי חוזקות שונות, תחומי ידע שונים וכישורים מגוונים – אשר בפעולה משותפת יכולים להכיל מצבים חדשים ביעילות ובמהירות. יש להם חוסן קולקטיבי. לקהל של יחידים מבודדים אין חוזק כזה. הבדידות היא, על פי משאל ערוץ הכבלים 'וייסלנד בריטניה' משנת 2016, גורם החשש הגדול ביותר של דור ילידי סוף האלף. החשש מפניה מדורג מעל החשש מפני אובדן בית או אובדן מקום עבודה. 42 אחוזים מהנשים בנות הדור הזה מפחדות מבדידות יותר מכפי שהן מפחדות מגילוי סרטן.²⁸ הפוליטיקאי האמריקני טיפ או'ניל נהג לומר, "הפוליטיקה כולה מקומית". המוסר דומה לה בכך. תמיד הוא מתחיל שם: בין בני משפחה, חברים ושכנים. המוסר שם גבול לאינדיבידואליות. מי

שמבקש ליהנות מהיתרון שמקנה הקבוצה חייב לשלם את המחיר. לכן מתכוונים במילה "הרדי" שבביטוי "אלטרואיזם הרדי". המנסים להפיק את הרווח בלי לשלם את המחיר מכונים טרמפיסטים, ומוקדם או מאוחר הקבוצה תסלק אותם ותצפה שיסתדרו בכוחות עצמם. התופעה מוכרת אצל כל בעלי החיים החברתיים, לא רק אצל בני אדם. המוסר, בגלעינו, עניינו חיזוק הקשרים בינינו, עזרה לזולת, קיום אלטרואיזם הרדי והבנה של דרישות הנאמנות הקבוצתיות – מחירה של ההשתייכות לקבוצה. ההכרה המוסרית מגנה על דבר החקוק עמוק בתוכנו, מורשת משחר האנושות, עת חיו בני האדם בקבוצות קטנות. אז, כהיום, היכולת לסמוך על עזרתם של אחרים לנוכח אתגרי החיים היא מקור רב עוצמה של חוסן. סבסטיאן יונגר, שהזכרנו קודם, ניסח זאת בחריפות. הקדמונים, כתב, הצטיינו בשתי פעולות שהם עשו בייעילות: חלוקה שיטתית של מזון, והגנה אלטרואיסטית על הקבוצה. הללו העלו את ההומורספיניס אל נתיב התפתחותו, ואנו זקוקים להן גם היום:

ההגדרה המוקדמת והבסיסית ביותר של הקהילה – השבט – היא קבוצת האנשים שאדם עוזר להזינם ועוזר להגן עליהם. חברה שאינה מציעה לחבריה את ההזדמנות לפעול למען הזולת בדרכים הללו אינה חברה בשום מובן שבטי של המילה; זו רק ישות פוליטית אשר אם אין לה אויבים תתפורר כנראה בעצמה.²⁹

תרומה חשובה של הדת לחברה בת זמננו מתבטאת בכך שהדת שומרת על מה שהחברה בכללותה החלה לאבד: על אותה תודעה עמוקה של הצורך לעמוד למען הזולת, להיות נכון לעזור ולהיעזר, להיחלץ למען הנצרכים, לנחם ואמללים ואבלים, לארח חברה לעירי, לחלוק עם אחרים את שמחותיהם ואת עצבותם. התגובות המוסריות לא נעלמו: אנו רואים אותן בכל פעם שקורית טרגדיה קהילתית כגון מעשי ירי, פיגועים ותאונות קשות. אנשים רבים יוצאים מגדרם ומציעים עזרה ותמיכה. מעיינות האלטרואיזם שלנו לא דללו. עודם רכיב מרכזי

בהיותנו אנושיים. אבל אנו נוטים עתה שלא להפעילים על בסיס יום-יומי. את הדבר הזה איבדה החברה כמכלול, אך עוד אפשר למצוא אותו בקהילות תפילה. הן נותרו, כפי שהראה רוברט פטנאם בהרחבה בספרו 'חסד אמריקני', ההתגלמויות החיות המובהקות ביותר שיש כיום להון חברתי.³⁰

זמינות זו של חוזק קולקטיבי, המתקיימת בקהילות חזקות המלוכדות בחבלי מוסר, היא מקור חשוב לחוסן הנחוץ לנו לנוכח האי-ודאות, תכונתה הבולטת של המאה ה-21 כפי שהיא מסתמנת עד כה. למי שיודע שאין הוא לכד קל יותר להביט בלי פחד אל העתיד. עברנו תקופה ממושכת של התחזקות ה"אני" על חשבון ה"אנחנו". התוצאה, בלשונו של הסוציולוג רוברט בֵּלְהָ, היא ש"האקולוגיה החברתית" שלנו ניזוקה בידי "הרס הנימים העדינים המחברים בני אדם זה לזה", הרס "שהותיר אותם מפוחדים ובודדים".³¹ מציאות זו לא תוכל להאריך ימים. טבע האדם הוא להתקיים בתוך מערכות יחסים; לקיים חיים של נאמנות, אמינות, מהימנות ומחויבות הדדיות, למרות כל המתחים, המעקשים, האי-הבנות, הנסיגות ושאר כשלינו המגוונים. האנושיות מקדשת את הקשרים שבינינו. היא מרוממת אותנו אל מעל לגבולותיה של רשות היחיד.

הדגש המוגזם על ה"אני" ואובדן ה"אנחנו" מותירים אותנו מבודדים ופגיעים. לא טוב היות האדם לבדו.

